

◆ N ə s r

Güllü MƏMMƏDOVA

OĞURLANMIŞ ZƏNGƏZUR*



◆ *Tarixi sənədli roman*

– 1. –

...Üç atlı yoxuşdan düzənliyə çıxdı.

Dağların başında günəşin saraltısı qaldı. Bu anda sanki dünyanın bir üzü işıq, bir üzü qaranlıqıydı. Çalbayır dağları da elə bil bu qaranlıqla işığın düz ortasında idi. Çalbayırın təpəsində, buludların dağların zirvəsinə toxunduğu yerdə günəş qürub eləyirdi. Buna görə zirvədə alov görünür, aşağılara qaranlığın soyuq nəfəsi çökürdü.

İrəlində atın cilovundan tutub ətrafa diqqətlə baxan yekəpər kişi:

– Yoxuşlar bizi yordu, – dedi, – düşün, acından ürəyim gedir.

İkisi də atdan düşdü. Yekəpər kişi bəzəkli xurcunun ağzını açdı. Nimdaş, rəngi bozarmış çiti goy otluğun üstünə sərdi, şərab şüşələrini süfrəyə düzdü.

– Karen... – yekəpər kişi şərab dolu stəkanı yuxarı qaldırdı, çöllərə, dərə-təpələrə baxıb köks ötürdü. – İçimdə indi bir yanğı var, Karen.

Cavan oğlan gülümsəyib başını tərpətdi:

– Karen yox, Kərəm, Muquc əmi. Mən indi Kərəməm.

– Niyə bu yaylaqların sahibi Sultan bəy olmalıdır? Niyə biz müsəlmanları bu yerlərdən didərgin salıb ermənilərə verməyək? – Muqucu ağlamaq tutdu.

Vazgen əlini onun çiyinə qoyub mülayim səsle dedi:

– Bəs biz də bunun üçün burdayıq, Muquc. Andronik paşa Kərəmi bunun üçün Sultan bəyin yaylağına göndərir. Qaragöl yaylağına gecə-gündüz erməni dəstələri toplaşır. Kərəm Sultan bəyi öldürəcək və bu yaylaqlara gedən yollar üzümüzə açılacaq.

– Mən burdan bir nəfər də müsəlmanı salamat buraxmaram, – Muquc nifrətlə dedi.

* Romandan parça

– Bizim qoyun sürülərimiz aranda qalib istidən tələf olur. – Vazgen yanayana əlini dizinə çırpdı. – Daha bəsdir. Müsəlmanlar kef elədi. İndi sıra bizdədi. Atam yaylaqların alınmasını gözləyir.

– Bütün ermənilərin istəyi budu, Vazgen.

– Sultan bəyi öldürsək, Qaragöl əlimizdədi.

– Təkəcə Qaragöl yox, bütöv Zəngəzur, – Muquc başını çevirib iştahla çöllərə, dərə-təpələrə, uzaqda görünən sıra dağlara baxdı. – Sultan bəyi Karen öldürəcək.

– Deyirlər, Karenin atası müsəlman olub. Səncə, ona inanmaq olar?

– Əlbəttə. Çünki atası erkən ölüb. Onu anası böyüdü. O erməni tərbiyəsi alıb.

– Əsas da tərbiyədi. – Muquc dedi və üzünü bu arada onlara yanaşan Karenə tutdu:

– O qız da buradımı?

– Burdadı, – Karen könülsüz cavab verib başını aşağı saldı.

– Adı nədi?

– Humay. Qonşu olmuşuq. Atam Əziz kişi müsəlman idi. Amma anam Sara erməni olsa da onun xətrini hamı istərdi. Sonra atam öləndən sonra biz erməni kəndinə köçüb getdik.

– Humay səni tanıyacaqmı?

– Mən hardan bilim? Aradan illər keçib.

– Onun qılığına gir. Sevdini anlat və yeri gəlsə, göz yaşı da tök. Yaraşlı oğlansan. Erməni qızları səndən ötrü sinov gedir.

– Onlar bizim qızlar kimi deyil. Ağlayan, göz yaşı tökən kişiləri sevmirlər.

– Onda hədələ. Qorxu içində saxla.

– Humayla görüşməsəm, olmazmı? Sultan bəyi öldürüm və gecə ikən obadan çıxım.

Muquc ayağa qalxdı, gəzişdi, qaranlıq çöllərin içində nə isə axtarırmış kimi, xeyli baxdı, sonra da həsəd hissi ilə dedi:

– İnanmıram ki, sən tezliklə Sultan bəyə yaxın gedəsən? Sultan bəyi çox zəkalı, ağıllı adam deyirlər. Şübhəsiz ki, tanımadığı adamın obaya gəlməsi onu şübhələndirər. Amma Kərəm, sən erməniyə oxşamırsan. Sifətin, görünüşün, baxışın, danışığın ... xalis müsəlmansan və sevdiyin qızın arxasınca obaya getmişən. Qızın sevgisini, etimadını qazan. Sultan bəyi vuran kimi obadan çıx. Qaragölə hücum planı hazırlanır. Sultan bəy sağ olsa... biz Qaragölə yaxın gedə bilmərik. Anladınmı?

– Bilirəm.

– Bunun üçün qızıl onluqlar alacaqsan. Ən varlı adam olacaqsan, Karen. Vazgen xurcunları yenidən atın belinə aşırı və gülə-gülə dedi:

– Birdən Humaya aşiq olarsan ha...

Muquc da hırıldadı:

– Müsəlmanları qıranda o qızı sağ saxla. Biz onun gözəl sifətinə tamaşa etmək istəyerdik.

Karen qaşqabağını tökdü:

– Mən o qızı sizin əlinizə vermərəm.

- Niyə?
- Biz qonşu olmuşuq. Bir yerdə böyümüşük.
- Mən səni günahlandırmıram. Amma qorxuram ki, o qıza aşiq olasan.
- Mən duyğularımın heç bir vaxt əsiri olmamışam. Tezliklə qayıdacam.
- Sənə uğurlar, Kərəm.
- Andronik paşaya çatdırın ki, canımı da qurban versəm, Sultan bəyi qətlə yetirəcəm.

Sonra Karen atını mindi və qaranlıq təpələrin arxasında qeyb oldu.

* * *

...İsak çayları təzələdi. Qriqori çayın ətrini burnuna çəkib, dərindən nəfəs aldı və yastığa söykəndi:

– Bu müsəlmanlar çox avamdılar, Aşot. Avam olduqlarına görə də mənim onlara hərdən rəhmim gəlir.

– Rəhmin? Yəni yazığın gəlir.

– Məzhəb haqqı, onlar çox avamdı. Rusiyada Nikolay padşah taxtdan düşdü. Başıpozuq rus əsgərləri ordudan qaçanda bizimkilər onlardan çoxlu silah-sursat alıb Zəngəzura daşdılar. Özü də müsəlmanların gözü qabağında, – bunu deyib Qriqori əlini əlinə vurub uğundu.

– Elədi, ermənilər çox uzaqgörəndi. Rus əsgərləri silahları su qiymətinə bizimkilərə satırdı, – Aşot gülümsündü. –Gecəyarısı qatırlara yüklənmiş silah kisələrini heyətə yendirəndə qonşumuz Mirzalı heyətə çıxdı. Qorxudan bağrımız yarıldı. Amma o, bir söz demədi, çıxıb getdi. İndi bu silahla Zəngəzuru müsəlmanlardan təmizləyəcəyik. –İsak çayları təzələmək üçün ayağa qalxdı.

Sonra yenə pıçıldaşdılar. Qapıya söykənib nəfəsini içinə çəkmiş Susanna başa düşdü ki, müsəlmanların evini talan edib özlərini də qətlə yetirəcəklər.

Susanna bir anlıq qarşıdakı bağlı-bağatlı heyətə baxdı. İçində bir sevinc hissini təlatüm içində oyandığını duydu. İllərlə bu ikimərtəbəli, aynabəndli evə yana-yana, həsədlə baxmışdı. Mirzalıının evi Dorhunidə ən yaraşlıq eviydi. Susanna evi seyr etdikcə paxıllıq içini qurd kimi oyurdu, hərdən İsaka da acığı tuturdu. Bu evi İsak tikmişdi. İsak yaxşı bənnaydı. Evi qurtaran kimi, Mirzalı onlara heyətindən torpaq verdi. Ev tikmək üçün pulunu əsirgəmədi. Sonra bu bağlı-bağatlı Dorhuniyə ermənilərin axını başladı.

* * *

Axşamüstü İsakın evi yenə adamlarla doldu. Kəndin müsəlman ağsaqqalları İsakın evinə toplaşdı. Dorhuni indiyədək bir yumruq idi. Amma son günlər Qubadlıdan gələn xəbərlər Dorhunidə müsəlmanlarla ermənilər arasında səssiz güllə kimi açılmağa başladı, şübhə, əndişə, təlaş yaratdı. Xəbərlər isə səngimirdi... Müsəlmanlar pərişan, məyus idilər.

İsak oturanları məkrli baxışlarla süzdü, nəzərlərini Mirzalıda saxladı:

– Mirzalı kişi, illərlə sənin çörəyini yemişəm. Dorhuni müsəlmanları bizə dayaq, arxa oldu. Biz burada köç salanda kənddə bir erməni də yoxuydu. Siz bizə iş, çörək, torpaq verdiz. İllərlə can bir qəlbə yaşadıq.

İsak gözləri yaşarmış halda, nəfəsini dərdi:

– Amma indi vəziyyət dəyişib. Biz sizi qorumalıyıq. Qiymətli nəyiniz varsa, qoyun qalsın, biz çörək kəsmişik. Biz sizə xəyanət etmərik. Məzhəb haqqı, elə ki, sakitlik yarandı, siz də qayıdıb ev-eşiyinizə sahib olarsız.

Mirzalı kişinin sifətinə çökmüş qara bulud dağıldı. Nəmli gözlərində bir ümid işığı közərdi: “Şükür Allaha. Bu ermənilər haqqımızı itirmədilər. Bizi qoruyacaqlar. Əgər başımızın üstünü alsalar, bizi gizlədəcəklər. Malımızı-pulumuzu qoruyacaqlar...”

İsak əzbərlədiyi sözləri xatırlamağa çalışdı:

– Sizin haqqınızı itirsək, Allah basıb bizim gözümüzü çıxarar.

Ağsaqqallar sanki çiyinlərindəki ağır yükədən xilas olub dərindən nəfəs aldılar, bu ağır gündə onlara qahmar çıxan bu adamı bağırıqlarına basmaq istədilər.

Mirzalı kişi əlini İsakın çiyinə qoydu:

– Yaxşı ki, sizin kimi adamlar var. Dorhuninin bu sarıdan baxtı gətirdi. Şükür Allaha.

– Evimizdə bu gecə rahat yata billik.

– Sübh tezdən kənddən çıxacaq...

Yalançı bir təbəssüm İsakın üzündəki hiyləyə örtük çəkdi:

– Biz sizi qonşu kənddə gizlədəcəyik. Orda bir müsəlman da yoxdur. Sizi dəstə ilə meşədən keçirib aparacağıq. Çox yük götürməyin. Ancaq qızılarınızı götürün. Getdiyiniz yerdə hər şey var.

İsak birdən sözünü kəsib narahatlıqla Mirzalıdan soruşdu:

– Bəs oğlun Qaraş hardadı?

– Qaraş... evdə.

– Cavanlar bir dəstə olsun, siz bir dəstə.

– Qaraşgil niyə bizdən ayrı getsin, İsak? – Mirzalı ürəyinə düşən xaldan üşəndi.

– Daşnaklara etibar yoxdu, Mirzalı. Biz arxadan sizi qoruyacağıq.

Lakin şübhə Mirzalıının ürəyinin içini qurd kimi yedi: “Allaha təvəkkül...” Tez də ayağa qalxdı:

– Biz gedək. Yır-yığış eliyək.

Dorhuninin müsəlman ağsaqqalları rahatlıqla, sevinə-sevinə evlərinə tələsdilər. Yalnız Mirzalıdan başqa...

* * *

Dorhuni səhərini çisələkli yağışla açdı. Qapqara buludlar kəndin başı üstündə dayandı. Qurğuşun rəngli səmanın üzü bir-birinə qarışmış qara, çəhrayı rənglərlə örtüldü. Sıxıntılı hava sanki dünyanın dərd-qəmini, təşviş və nigarançılığını yığıb Mirzalı kişinin içinə doldurdu. Qaraş kənara çəkdi, pıçıltılı səsle dedi:

– Oğlum, bu axsaq İsakdan şübhəliyəm. Amma başqa yolumuz da yoxdur. Ayıq olun. Bizim onlara gücümüz yetməz. Bəlkə də ona görə bizi ayırırlar. Bıçaq götürün, nəyə götürün, amma ermənilərə bildirməyin. Bir şey olsa, siz canınızı qurtarın. Biz heç...

Mirzalı kişi doluxsundu. Qaraş atasını qucaqladı, başını sinəsinə sıxdı:

– Qorxma, biz erməniyə asanlıqla can vermərik.

Mirzalı kişi boxçanı kürəyinə atdı, onun arxasınca arvadı, qızı çıxdı və məchul bir yolçuluğa gedən bu adamların arxasınca sanki bir qəm karvanı, dərd karvanı sıralandı.

Gözlənilmədən yağış başladı. Elə bil qaralmış göylərin bağı yarıldı, şimşəklər çaxdı, səmanın göz yaşı sel olub islanmış torpağı bağına basdı...

Bu anda meşənin dərinliyindən İsakin səsi gəldi:

– Güllə atmayın, onları talaya gətirin.

Mirzalı çiyinə dəyən balta zərbəsinin ağrısına tab gətirərək meşəyə səsalan bağırtı ilə haray saldı:

– Qaraş, özünüzü qurtarınnnnn...

* * *

Silahlı ermənilərin yarısı arxada gəlirdi, yarısı irəlidəydi. Qaraşgilin əllərini bağlamışdılar. Əyinləri nazik idi, nimdaş ayaqqabılarının içi gölməçələrin suyu ilə dolduğundan, palçıqlı yollarla çətinliklə irəliləyirdilər. Sifəti boğulub qaralmış Qaraş durmadan yanında gedən Aslana pıçıldaırdı: “Dediklərimi arxadakılara çatdır. Ruhdan düşməyin. Ermənilər bizimkiləri aldatdı. Cəsarətli olun. Mənim işarəmi gözləyin”.

Qrikor Qaraşın qarşısında dayandı, əyri ayaqlarını aralı qoyub tufəngi əlində oynatdı:

– Qaraş, yorulmusansa səni kürəyimə alıb aparım? – başını çevirib yanında gedən diğalara göz vurdu, – nə deyirsən?

Qrikor acığından dodağını çeynədi və var qüvvəsi ilə Qaraşın üzünə yumruq vurdu. Qaraş səntirlədi, dodağının kənarından sızan qanı sildi və gülümsədi.

– Ən dəhşətli cəzanı sənə verəcəyəm, Qaraş.

Qaraş ayaqqabını palçığın içindən zorla çəkib çıxardı və etinasızcasına başını yellədi:

– Sağlıq olsun.

Arxadan gələn saqqalı erməni tufəngin qundağı ilə Həsənin kürəyindən vurdu və bağırdı:

– Cəld olun, dəstəyə çataq, – tufəngin qundağını Qaraşın kürəyinə çırpmaq istəyəndə Qrikor özünü yetirdi:

– Axmaq, İsak tapşırırdı ki, cavanlara zərər verməyin.

– Niyə?

– Çünki onlar bizə sağlam lazımdı. Boxçaları geriye kim daşıyacaq?

– Gərək yağışın kəsməyini gözləyəydik, – saqqalsız, qalın bıçlı erməni dedi.

- Vaxt gözləmir, iki gündən sonra toyumdu, başa düşdün, Arutun. Gəlini də Qaraşgilin evinə aparacam. O ev mənim xoşuma gəlir.
- Evi İsak verərmi sənə?
- Niyə də verməsin? Mən də əziyyət çəkirəm millət yolunda.
- İsak deyirdi ki, bu evi mən tikmişəm. Bir də deyirdi ki, bu evdə Andronik qalacaq.
- Andronik? Andronik Dorhuniyəmi gələcək?
- Zəngəzura gələcək. Zəngəzuru musurmanlardan xilas eləyib bağışlayacaq bizə.
- Qaraş Həsənin qulağına pıçıldadı:
- Sərvaxt olun. Qollarımı açmışam.
- Oldu.
- Qrikor Qaraşa yaxın gəldi:
- Uşaqlıqda məni çox döymüsən. Yola getməzdik, savaşırdıq. Halal eləyirəm.
- Amma mən səni halal eləmirəm, erməni köpəkoğlu.
- Qaraş bir göz qırpımında Qrikorun silahını çəkib əlindən aldı, süpürləyib dizinin altına saldı, üstünə yüyürən Arutunu vurdu. Qaraş Həsənin qollarını açdı, ölmüş ermənilərin silahlarını götürdülər. Qrikor ağır nəfəs alırdı. Qaraş yaş torpağı onun ağzına doldurdu:
- Torpağımıza görə başımıza müsibətlər gətirdiz. Doyunca ye. Uda bilmirsən? Zəngəzur da beləcə boğazınızda qalacaq.
- Sən bunu sağ buraxırsan? – Həsən silahı ona tuşlayanda Qaraş qoymadı:
- Qoy can çəkə-çəkə cəhənnəmə getsin.
- Ağacların arxasında gizlənə-gizlənə talaya endilər...

* * *

Yaşıl yosunla örtülmüş talanın üzərinə sanki qıpqırmızı kələğayı çəkilməmişdi. Gövdəsinə qan çilənmiş ağaclar qan qoxuyurdu. Parçalanmış cəsədlər hər yerə səpələnmişdi. Axan qan gölməçəyə tökülürdü və hələ də axmaqda davam edirdi.

Taladan xeyli kənarda ermənilərin səsi gəlirdi. “Savaşı” bitirib yorulmuş ermənilər süfrə açmışdılar. Nimdaş süfrənin üstündə sulanıb dəstə ilə üst-üstə yığılmış lavaş, pendir, çoxlu şərab şüşələri vardı. Meşənin bu hissəsi qan və şərab qoxuyurdu.

– Çaqqallar, bayram eləyirsiniz...

Güllələr açıldı. Güllə dəydikcə ermənilərin fəryad səsləri meşəyə doldu. İsak dizləri üstə sürünə-sürünə Qaraşın palçıqlı ayaqlarını qucaqladı:

– Qaraş... yalvarıram, məni öldürmə.

Qaraş İsakı kənara atdı, sonra da bağırırdı:

– Hamısını öldürməyin, silahları yığın, qayıdırıq talaya.

Qaraş qışqırmaq, bağırmaq, içindəki acıdan xilas olmaq istəyirdi. Sanki ağılı, düşüncəsi, hissiyyatı iflic olmuşdu. O, dizləri üstə oturdu, başını qaldıraraq göylərə baxdı.: “Allahım, bu insanların günahı nəydi? Allahım...”

Müzəffər özünü Qaraşa yetirdi:

– Ölənlər arasında qızlar yoxdu. Bacım yoxdu.

Qaraş tufəngin qundağı ilə qorxu içində gölməçəyə baxan İsakın sinəsindən vurdu:

– Qızları neynədiz?

– Orda, – titrətmə içində qızların aparıldığı səmti göstərdi, – diğalar apardı.

* * *

Meşənin dərinliyindən qırıq-qırıq səslər gəlirdi. Gur yanan ocağın başında kabab çəkən diğalar göründü. Bu anda əl-qolları bağlanaraq ağacların altına atılmış qızları da gördülər.

Ermənilər kef içindəydi. Ocağın qırağında dizlərini qatlayıb oturmuş topa saqqallı diğa bir tikə yarıbışmış kababı dişinə çəkdi, şərabı içdi, sonra ayağa qalxıb qızlara sarı getdi. Sərxoş erməni onun saçını ovcuna yığıb şərab dolu dəmir parçı ağızına tutdu:

– İç, iç. Qorxma səni öldürməyəcəm. Sən mənim xoşuma gəlirsən...

Qız titrəyən əli ilə şərabı aldı, dodağına yaxınlaşdırdı və qəflətən onun üzünə çırpdı.

Ermənilər gülüşdülər. Bu anda güllə açıldı, ağartdı, tələsmədən cibindən çıxardığı bıçağı əlində oynatdı. Bu anda güllə açıldı, erməninin göyə qalxmış əlindən qan süzüldü, bıçaq yerə düşdü.

Sərxoş ermənilər əllərini silaha atmaq istədilər. Amma daha gecdi.

Qızların qollarını açıb ocağın qırağına gətirdilər.

Qaraş başlarını aşağı salmış diğaları nifrətlə süzürdü:

– Bunlarla uşaqlıq yoldaşı olmuşuq. Amma düşmənlər çıxdılar.

Kimse onun qolundan tutdu:

– Qalx, axşam düşür. Meşədən çıxmaq.

– Düz deyirsən, ağlamaq bizə yaraşmaz. Biz Dorhunini qorumalıyıq.

– Təkcə Dorhunini yox, bütün Zəngəzuru.

– Yəqin Sultan bəy haqqında eşitmişən?

– Sultan bəydən əvvəl atası Əlipaşa bəy vardı....

– Elədi. O, ermənilərə qan uddurub. Elə bilərəm ki, Dorhunidə ermənilərlə təkbətək döyüşməyə bizim gücümüz çatmaz. Silahımız-sursatımız yox... Sultan bəyin dəstəsinə qoşulmalıyıq.

...Meşə arxada qaldı. Ay meşənin başı üstə dayandı. Və gecə sanki qan qoxulu meşəni qara yaylığına büküb saxladı...

– 2. –

...Dik yoxuşdan yuxarı süvarilərin arxasınca silahla yüklənmiş qatırlar gəlirdi. Yoxuşun sağ-solu təhlükəliydi. Üstü əlvan mamırla örtülmüş qayalıqlar sanki dərin uçurumların üstündə bitmiş daş kolluqlara oxşayırdı. Yoxuşun özü də təhlükəliydi: süvarilər atları ehtiyatla sürürdü, atların

nallarından qopan daşlar səs sala-sala uçuruma axıb gedirdi və handan-hana aşağıdan boğuş səslər gəlirdi.

Yoxuşdan yuxarıda üzünə sanki cuna yaylıq tutmuş Kirs dağı görünürdü. Süvarilər hava qaralmamış Kirs dağının ətəyinə çatmağa tələsirdi.

Hava sazaq idi. Kirs dağından əsən küləklər zirvəsindəki qarın soyuğunu aşağılara getirir, külək irəli getməyə qoymurdu. Bu yerlərə nabeləd olan süvarilər canlarının hayına qalaraq atların cilovundan möhkəm yapışmışdılar. Külək onların gözünü yaşardır, qoyun-qoltuqlarına dolur, titrətmə, üşütmə gətirirdi.

General Karo Hamparsumyan yoxuşun başına çatdı. Əlini gözüünün üstə qoyub Kirs dağına sarı baxdı və aşağıda bir-birinin arxasınca gələn süvarilərə səsləndi:

– Yoxuşun başı düzənlikdir. Tələsməyin.

Bu anda yüklü qatırlardan biri büdrədi. Uzun ayaqları daşa toxunub qatlandı və qatır uçuruma tərəf sürükləndi. Kiçik çay daşları sel kimi aşağı axdı və xeyli sonra aşağıdan vahimə doğuran gurultu səsi gəldi.

Karo yoxuşun başında üzü süvarilərə tərəf dayandığından, sanki qara mumiyaadan tökülmüş kimi göründü və bu gurultunun arxasınca onun bağırtısı eşidildi:

– Qatırı xilas eləyin.

Qatır anbaan uçuruma tərəf gedirdi. Ayaqlarını dayaq verib qalxmaq istəyir, amma belindəki yüklər ağır olduğundan, yerində çabalayırdı. Sanki qatırın fağır baxışlarında bir məyusluq vardı, süvarilərdən imdad diləyirdi. Bütün dəstə dayandı. Qatırı dövrəyə almış süvarilər var qüvvələri ilə onu ayağa qaldırmağa çalışdılar. Alçaqboy, əyninə zabit mundiri geymiş komandirin gözləri hiddətlə parıldadı:

– Əfəllər, torpaq arzusundasız, Zəngəzuru işğal etmək istəyirsiniz, amma bir qatıra gücünüz çatmır.

– Yüku ağırdı, komandır, – süvarilərdən biri qızarıb pörtmüş sifətinin tərini sildi.

– O halda yükləri açın.

Qatırı çətinliklə ayağa qaldırdılar.

Karonun dəstəsi Şuşanın Topxana meşəsindən Mizmikə adlamışdı. İndi də Kirs dağına qalxırdı. Karo Kirs dağında düşərgə salıb dincəlmək, sonra da Sərt yoxuşdan keçərək müsəlman kəndlərini işğal etmək istəyirdi.

* * *

Karo çadırın pərdəsini aralayıb bayıra çıxdı. Süd kimi ay işığıydı. Bu işıqda Kirs dağının ətəkləri, dərə-təpələr, aşırımlar yaşıl rəngini dəyişmiş kimi göründü. General təmiz dağ havasını acgözlüklə ciyərlərinə çəkdi, rahatlıqla nəfəs aldı: bu yerlər ermənilərin olacaq...

Yaxında çoxlu çadırlar vardı. Düzənlikdə ocaqlar alovlanırdı, bu ocaqların yanında kef məclisi qurmuş əsgərlərin səs-küyü gəlirdi. Kobud, cırıltılı səslə erməni mahnıları oxuyurdular.

Karo yenidən çadıra qayıtdı. Çadırın baş tərəfində masa kimi düzəldilmiş taxtanın üstündə neft iyi verən çiraq içərini zorla işıqlandırır. Karo çirağın yanındakı bir vərəq yazılı kağızı götürdü, yenidən oxudu. Bu Karonun əsgərlərə bəyanatı idi: “Bu yaxınlarda qoşunumuz hücumu keçəcək. Sərhədimizə yaxın olan müsəlman kəndlərini götürəcəyik. Planımız belədir ki, tezliklə Qarabağa girek. Vədiyə, onun ətrafındakı kəndlərə yaxşı divan tutmuşuq. İndi o kəndlər erməni qardaşlarımızın əlindədir. Ölənlər, sağ qalan müsəlmanlar isə İrana, Naxçıvana qaçıb...”

Komandir Martiros çadıra girdi, Karonu ayaqüstə görəndə təəccübləndi:

– Karocan, heç olmasa yatıb dincələrdin.

Karonun sifəti çiddiləşdi:

– Yox, Martiros, Zəngəzura sahib olmayınca istirahət bizə haramdır. Andronik deyir ki, türkü öldürmək günah deyil, qəhrəmanlıqdır.

Karo Zəngəzurun xəritəsini taxtanın üstə sərdi. İki də canavar iştahı ilə gözünü xəritəyə zillədi. Karo qırmızı qələmi Tərxanlı kəndinin üstündə saxladı:

– Biz Sərt yoxuşdan aşağı yenib Tərxanlı kəndinə hücum edirik. Bir müsəlmanı da sağ buraxmırıq. Tərxanlıdan adlayıb Türklər, Fərəcan, Malxələf kəndlərinin əhalisinə divan tuturuq.

Martiros tərəddüdlə dedi:

– Amma Karocan, bizim əsgərlər bu yerlərə nabeləddir. Zəngəzur başdan-başa dağlar, dərə-təpələr, uçurum və sıx meşələrdən ibarətdir. Bu yerlərdə səngər qazmağa ehtiyac yoxdur. Hər dərə-təpə, qayalıqlar səngərdən də möhkəmdir.

Karo güldü:

– Amma biz Tərxanlıni çox asanlıqla ələ keçirəcəyik.

– Necə? Bələdçiyəmi güvənirsən?

– Hə, məsələ belədi, – Karonun saqqallı sifətində, qəddarlıq yağan gözlərində hiyləgər bir təbəssüm göründü. Müdrikcəsinə gülümsündü və qırmızı qələmi Tərxanlı kəndinin üstündə saxladı. Deyilənə görə, orda Fərzalı bəy adlı biri var. Çox igid adamdı. Belə olan surətdə bizim də işimiz çətinləşir. Buna görə də, biz tərxanlıları ancaq hiylə ilə məhv edə bilərik.

Gözlər heyretlə Karonun üzünə dikildi. Karo cavab verməyə tələsmədi, taxtanın üstündəki buz kimi suyu başına çəkdi, çadırın pərdəsini aralayıb alovlanan ocaqlara baxdı, ulduzlu göylərə tamaşa elədi. Martiros səbirsiz halda soruşdu:

– Karocan, bizim çoxlu silahımız, əsgərimiz var. Biz kəndi bir həmlədə məhv edəcəyik.

– Bu elə də asan deyil, – Karo başını yellədi, – tərxanlılar bizi kəndə yaxın buraxmaz. Məsələ belədi: biz Sərt yoxuşdan yenib sıx meşənin içinə girəcəyik. Meşənin ortası geniş taladı. Biz mütləq bu taladan keçməliyik. Çünki başqa yol yoxdur. Taladan yuxarıda isə sərt qayalar var. Başa düşdün, səngər kimi qayalar. Bu qayaların arxasında gizlənən müsəlmanlar bizi asanlıqla məhv edə bilirlər. Amma biz kəndi, – Karo hiyləgərcəsinə qımışıb göz vurdu, – itlərin köməyi ilə... işğal edəcəyik.

– İtlər? Hansı itlər? Sən nə danışırısan, Karo? Bu dağların başında it nə gəzir?

– Mən sizə özüm demədim, Martiros. Ordu ilə bərabər, itlər də gedəcək.

– Sənin güvəndiyin o itlər hardadır? İtlər bizim kimi tüfəng götürüb düşmən üstə gedəcək? – Martiros sadəlövlüklə soruşdu və onun baxışlarındakı küt ifadə Karonu özündən çıxardı:

– Ay axmaq, Antandadakı dostlarımız bizə xeyli it göndəriblər. Bu itləri arabalarla Qafandan keçirib Hadruta, ordan da Kirs dağına gətirəcəklər.

Martiros ağzını büzdü, gözləri qaranlıqda işıq saçdı:

– Bu gecə yatmayıb itlərin köməyi ilə musurmanlara dəhşətli cəza fikirləşəcəm, –əllərini bir-birinə sürüb, sanki o dəhşətli anların nəşəsini indidən yaşayırmış kimi, təntənə ilə dedi: – Sizin belə qanınız donacaq.

Karo qaşqabağını tökdü:

– Biz burda hələlik hücum planı hazırlayırıq. İtlər sonrakı işdi. Başa düşdün, Martiros?

– Bəs onda itləri neynirik? Onlar cəza üçün deyilmi?

– Bunlar təlim görmüş ingilis itləridi. Tərhanlı kəndi, dediyim kimi, strateji əhəmiyyətli bir yerdi. Fərzalı bəy duyuc düşsə, tədbir görər, elə bir yerdə mövqe seçər ki, biz yüz il də döyüşsək, məğlub olarıq. İngilis itləri düşmənin yerini tapmaqda bizə yardım edəcək.

– Demək belə. Başa düşdük, Karo. Sən çox ağıllısan.

Karo yenidən xəritənin üzərinə əyildi.

* * *

Fərzalı bəy Şuşadan aldığı xəbərdən sarsıldı: daşnaklar Kirs dağı tərəfdən Sərt yoxuşdan adlayıb Tərhanlı kəndinə basqın edəcəklər. Məqsədləri... Ətraf kəndləri ələ keçirməkdi.

Bu anda həyəət süvarilərlə doldu. Bəşir bəyin tanış, doğma səsini eşidəndə dərinədən nəfəs alıb əlini ürəyinin başına qoydu. Ona elə gəldi ki, dağlar yerindən oynayıb Tərhanlının harayına gəldi...

– Ay uşaq, Fərzalı bəy evdədimi?

Fərzalı bəy onun pişvazına çıxdı:

– Bəşir bəy, buyurun.

Bəşir bəy çevrilib geriye baxdı. Fərzalı bəy gözüne inanmadı: yollarda çoxlu silahlı süvarilər vardı və onlar Bəşir bəyin işarəsini gözləyirdilər.

Bəşir bəy atdan düşdü, qucaqlaşdılar. Fərzalı bəy Şükür bəyi, Ədil bəyi də qucaqladı. Sanki onların gəlişi ilə içindəki sıxıntı, narahatlıq yaz dumanı kimi çəkilib getdi. Qonaqlar döşəkçələrin üstə oturub kürəklərini bəzəkli yastıqlara söykədilər. Fərzalı bəy xidmətçilərə göstəriş verdi:

– Yemək-içmək hazırlayın.

Sonra yenidən içəri qayıtdı. Bəşir bəylə üz-üzə oturdu, sevincini heç cürə gizlədə bilmirdi:

– Mən sizi gözləməyirdim, Bəşir bəy.

– Mən öz dəstəmlə gəlmişəm. Ədil bəyin, Şükür bəyin dəstəsi də yoldadır. Daşnakların hücum xəbərini alan kimi yola düşdük. Ermənilərin anasını ağlatmaq bizə borc olsun, bəy.

Ortaya çay gəldi. Samovar çayının ətri köz ətri kimi otağa yayıldı. Fərzalı bəy dedi:

– Onlar Tərhanlını ələ keçirə bilməzlər, Bəşir bəy. Çünki meşəlik, qayalıqlar, dərə-təpələr səngər kimi bizi qoruyacaq. Amma aldığım məlumata görə, onlar özləri ilə it gətirirlər. Özü də xeyli sayda. Yerimizi bəlli edəcək bu it sürüsü ilə necə başarıyıq? Bax, məsələ bundadı.

– Bəy, dayan görüm, necə yeni it sürüsü ilə gəlirlər?

– Karo bilir ki, bizimlə mərdi-mərdana döyüşə bilməz. Ermənilərin biri də burdan sağ qurtarmaz. Ona görə də kələk işlədirlər. İtlər yerimizi bəlli edəcək, ermənilər hücumə keçəcək. İlk növbədə biz itləri aradan götürməliyik. Amma necə?

Fərzalı bəy çarəsiz halda dərinədən nəfəs aldı və gözlərində son ümidin işartısı göründü:

– Cəllad Karo bu yerləri işğal etsə, biz gərək başımızda papaq saxlamayaq.

Şükür bəyin gözləri sevinclə parıldıdı:

– Siz it dediniz?

– Bunlar təlim görmüş ingilis itləridir. Onları aradan götürmək... Aqlım bir şey kəsmir... – Fərzalı bəy ümitsiz halda Bəşir bəydən cavab gözlədi.

– Bəylər, darıxmayın, ruhdan düşməyin, mən onlara elə bir hiylə işlədəcəm ki, Tərhanlının yolunu birdəfəlik unutsunlar.

– Nə kələk? – Fərzalı bəylə Bəşir bəy heyrətlə dizləri üstə qalxdılar və gözlərini Şükür bəyə dikdilər.

Şükür bəy qarayanız çöhrəsinə yaraşlıq verən uzun bığlarının ucunu yuxarıya burdu, bəyləri intizarda saxlamaqdan sanki bir nəşə duyaraq gözlərini bic-biz qıydı. Handan-hana dedi:

– Kirs dağından Tərhanlıya ancaq bir yol var. O da Sərt yoxuşdu. Başqa yol yoxdur.

– Xeyr, yoxdu, – Fərzalı Şükür bəyin nə deyəcəyini həyəcanla gözlədi.

– Sərt yoxuşdan aşağıda meşəlik başlayır. Meşənin ortasında geniş tala var. Ermənilər mütləq bu talaya çıxacaqlar. Çox güman ki, itlərlə...

Fərzalı bəy səbirsiz halda onun sözünü kəsdi:

– Biz də meşədən sol tərəfdə qayalıqlarda gizlənəcəyik. Bu itlər bizi asanlıqla tapar.

Şükür bəy yenə nazik bığlarının ucunu sığalladı və gülə-gülə dedi:

– Mən meşənin ortasındakı talada elə bir tələ quracam ki, ermənilərin beli qırılacaq.

Bəşir bəy iftixarla Şükür bəyi süzdü və əlini onun kürəyinə çəkdi:

– Mən demişəm də, sən gərək general olaydın. Hərbi sahədə aqlın çox yaxşı işləyir.

– Demək belə, – Şükür bəy onları çox intizarda saxlamadı, – mənə bir neçə çoban iti və iki də öküz lazımdı. Həmin itləri, özü də ac itləri talada

zəncirlə möhkəm bağlayıram ağaca. Öküzləri isə kəsdirib iri parçalarla atıram qabaqlarına. Daşnaklar itləri buraxırlar meşəyə. İngilis itləri ətin qoxusunu alıb özlərini yetirəcək talaya. Ətin əldən getdiyini görəndə bizim ac itlər zəncirləri qırıb cumacaq ingilis itlərinin üstə. Qanlı savaşa başlayacaq. Daşnaklar söz yox ki, bu savaşa müdaxilə edəcək. Bizim itləri məhv etməyə çalışacaq. Ara qarışacaq, məssəb itəcək... Onda bizimkilər bundan istifadə edib düşmənin başına od ələyəcək.

– Çox ağıllı plandı, – Fərzalı bəy Şükür bəyin əlini sıxdı, – amma ermənilərin Sərt yoxuşdan aşağı düşdüyü, meşəyə girdiyi vaxtı bilməliyik.

– Kəşfiyyata iki nəfər cavanı seçib göndərək. Vaxt azdı, ola bilər ki, ermənilər bu gecə yola düşsün. Savaşı bilmək olmaz. Düşmən güclüdü, silah-sursatla üstümüzə gəlir. Məğlub olmağı da gözə almalıyıq. Ona görə də Tərxanlıni boşaltmaq lazımdı. Əli silah tutanlar bizə qoşulacaq, arvad-uşaq isə gecə ikən Türklər, Fərəcan, Malxələf kəndlərinə gedəcək.

– Doğrusu budu, Fərzalı bəy. Arvad-uşaqdan nigaran qalmarıq.

Şükür bəy də ayağa qalxdı:

– Mən də gedim, hazırlığa başlayım.

– Qardaşım Nəcəfzadə bəyi sənə köməkçi verirəm, – Fərzalı bəy onun arxasınca çıxdı.

* * *

Tərxanlı kəndi qorxu, vahimə ilə dolu gecəni sanki çiyinə aldı. Amma bu yükü hər kəs daşıyırdı, – yaşlı gözlərə sığmayan dəhşəti ilə, ürəklərini donduran ölüm sazağı ilə, ayaqlarına dolaşan, taqətlərini əllərindən alan vahiməsi ilə. Gecənin can üşüdən soyuğunda ay işığının çıraqlı tutduğu yollarda adamlar, aclıqdan və soyuqdan üşüyən, üşüdüyünə görə də sızıldayan körpələr, vahimə içində arxalarına baxa-baxa yüyürən uşaqlar, əl ağaclarına söykənə-söykənə çətinliklə yol gedən, ermənilərin zülm və işgəncəsindən yaxa qurtarmağa çalışan qocalar... Və gecənin içindən ağlaşma, hıçqırtı, fəryad səsləri gəlirdi.

Arxada isə Tərxanlı igidləri qəddar düşmənlə savaşa hazırlaşırıdı...

* * *

...Fərzalı bəy çırağın işığını artırdı. Ədil bəy, Bəşir bəy, Şükür bəy – üçü də narahat və həyəcanlıydı. Kəşfiyyatçılar düşmənin Sərt yoxuşdan yenmək xəbərini gətirdi. Tərxanlı o an döyüş meydanına çevrildi. Hər kəs Fərzalı bəyin əmrini gözlədi.

Fərzalı bəy üzünü Bəşir bəyə tutdu:

– Demək belə, Şükür bəy ermənilərə kələk gələcək. Bu öz yerində. Bilirsiniz ki, ovçu Balakışi bizim meşələrə yaxşı bələddir. O da ovçu Sultanla burdadı. Onların da dəstəsi var. Hər ikisi zirək və qoçaqdır. Ovçular sağ cinahda pusqu quracaq. Söz yox ki, itlərin boğuşması daşnakları çaşdıracaq, onlar başlarını itirib ingilis itlərini ayırmağa və əsas məqsədə

yönəltməyə çalışacaqlar. Ağıllarına gəlməyəcək ki, ətrafda bizimkilər bu anı gözləyir.

Fərzalı bəy nəfəsini dərdi, gözlərində nifrət qığılcım kimi alışdı:

– Qəddar Karo Tərhanlı igidlərinin zərb-dəstinini görməli idi. O və onun quldurları tarixə düşən dərs almalı idi.

Ucadan “Amin” səsləri eşidildi və bəylər müdafiəçilərə son tapşırıqlarını vermək üçün otaqdan çıxdılar.

* * *

Süvarilər Sərt yoxuşdan aşağı çətinliklə yendilər. Karo üzünü onunla yanaşı atını sürən Martirosa çevirdi:

– Qulağıma it hürüşməsi gəlir, Martiros.

– Karocan, Tərhanlının itləri yəqin ki, sahiblərinin başlarına gələcək müsibətləri duyub vay-şivən salıb.

Süvarilər dayandı. İrəlidə sıx meşə göründü. Bələdçi atını Karonun yanına sürdü və təntənə ilə dedi:

– Böyük talaya çatırıq. Meşəyə girən kimi itləri buraxsınlar.

İrəlidə ağaclar seyrəldi və onların arasında tala göründü. Karo əlini qaldıraraq bağırırdı:

– İtləri buraxın.

Bu anda zəncirləri açılmış itlər arabadan yerə tullandılar, ət qoxusunu alıb irəli cumdular....

Və Böyük talada savaşı başladı. Daşnakların gətirdiyi ingilis itləri ildırımtək şığıyaraq özlərini ət parçalarının üstə atdılar. Şükür bəy çoban Feyziyə qışqırdı: – İtlər zənciri açma bilmir, özünü yetir.

Ermənilər talaya cumdular. Durbinlə döyüşün gedişini izləyən Fərzalı bəy sol cinahda onun əmrini gözləyən Bəşir bəyə işarə verdi. Pulemyotlar atəş püskürdü, talada sanki yanğı başladı. Başını itirmiş, silahını yerə atıb qaçmağa çalışan ermənilər Karonun bağırmasına əhəmiyyət vermədən canlarını qurtarmağa çalışdılar. Bu anda ovçu Balakişinin beşaçıları dəstəsi hücum keçdi.

Ermənilərdən sağ qalanlar qaçıb getmişdilər. İngilis itlərinə dav gəlmiş çoban itləri ət parçalarını rahatlıqla didirdilər.

Silah yüklü qatırları talanın ortasına çəkildilər. Fərzalı bəy dedi:

– Biz düşməni məğlub etdik. Lakin tək əldən səs çıxmaz. Əlimizdə xeyli silah-sursat var. Sultan bəy zəngəzurlulardan ibarət vahid bir ordu yaradır. Düzdü, buna ordu demək olmaz. Amma torpağını sevən, Zəngəzuru qorumaq istəyən, onun yolunda ölümə hazır olan adamlar Sultan bəyin başına cəm olur.

Müdafiəçilər silahlarını başları üstə qaldırdılar və qışqırdılar:

– Biz hazırıq. Zəngəzurun yolunda, vətən yolunda döyüşə hazırıq.

Səs dalğa-dalğa meşənin içinə yayıldı, uca göylərdə havalandı. İgidlik və qəhrəmanlıq hayqırışı olan bu səs erməni zülmündən əziyyət çəkən insanların yerə, göyə, torpağa pozulmaz andı kimi yazıldı...

– 3. –

Kərbəlayi Məmməd yorğanı başına çəksə də, yuxulaya bilmədi. Yorğan-döşək sanki tikan olub canını daladı. O, Başaratda ağılı, savadı, əliaçıqlığı ilə ad çıxarmışdı. Bir axşam oğlanları Həsənalı ilə Həsəni yanına çağırdı:

– Bir eşqə düşmüşəm, – dedi.

Qardaşlar güldülər:

– Bu yaşında eşqmi olur, ata?

– Olur, olur, Həsənalı. İstəyirəm ki, Başaratda bir məktəb açım, uşaqlarımız orda təhsil alsınlar, savadlansınlar. Bu savadsızlığın ucbatından kimlə kənara çıxıb bilmir. Mal-heyvan otarmaqla irəli getmək olmaz. Qoy bizim uşaqların da gözü açılsın.

Həsən atasının üzündən öpdü:

– Düz deyirsən ata, biz özümüz də hərif tanımırıq, kitab oxumuruq. Qubadlı dağlarından o tərəfə gedə bilmirik.

– Bunun üçün neynəmək lazımdı? – Həsənalı sevincək soruşdu.

– Məktəbi Fərəcan kəndində açmaq. Çünki bu kənd böyükdür, ətraf kəndlərə də yaxındır. Xozabird kəndində yaxşı erməni ustaları var. Məktəbin tikintisini tapşıraqlar onlara. Məktəbdə erməni uşaqları da oxuya bilər.

– Bəs kitab işi nə olacaq? – Həsənalı soruşdu.

– Bəhlul Behcəti tanıyırsız. Şərqi ədəbiyyatının bilicisidir. Onunla belə qərara gəlmişik ki, dərsləri Nizaminin “Xəmsə”, Sədinin “Gülüstən”, “Bustan” əsərləri əsasında hazırlasın. Yeri gəldikcə “Quran”ın ayələrindən də dərsliyə salsın.

– Oldu, ata, mən sabah Xozabirdə gedib erməni ustalarını gətirərəm, sən pulunu hesabla.

Məktəb hazır oldu. Amma qapıları bağlı qaldı... Qəfildən Həsənalı ilə Həsən itkin düşdü.

Kərbəlayi Məmməd nədənsə nalbənd Sarkisi xatırladı. Sanki qaranlığın içindən üzünə xəncər tiyəsinə oxşar nifrət dolu baxışlar zilləndi. Yorğanı kənara atıb ayağa qalxdı, əlini sinəsində gəzdirib yanan, alovlanan ürəyinin hovunu almaq istədi. Amma közün istisi sanki barmaqlarını yandırdı, ciyərini, bağrını dağladı. Yadına düşdü ki, Həsənalı Fərəcan kəndindən qayıdıb gələndə Sarkis heyətdə, atların yanında idi. Həsənalı əsəbi və narahat idi. Kərbəlayi Məmmədi kənara çəkdi:

– Bu ermənilər əl altdan iş görürlər. Xozabird kəndinin qırağındakı sərhəd dirəkləri vardı ha, bu dirəkləri gecə ikən çıxarıb Fərəcana yaxın olan Tozağacda basdırırlar.

– Görəsən niyə?

– Ay ata, savadlı adamsan, başa düşmədinmi niyə? Bunlar Ermənistanın sərhədlərini Fərəcana qədər çəkirlər. Burdan Qarabağa adlamaq lap asandır.

Kərbəlayi Məmməd içində bir əndişə duydu, başlarına gələcək fəlakətin soyuğunda üşüyüb çiyinlərini qısdı. Ətraf kəndlərdə artıq gizli savaşı alovları Başarat elini bürüməkdəydi.

Kişi əlini ağarmış saqqalına çəkdi və astadan dedi:

– Oğlum, Azərbaycan hökumətini xəbərdar etmək lazımdı.

– Bəlkə Həsənlə gizlicə Bakıya gedək?

Kərbəlayi Məmməd duruxdu, ürəyinə nə isə dammış kimi, özünə də yad gələn səsə dedi:

– Qorxuram, Həsənalı. Başınıza bir iş gəlməsindən qorxuram.

– Biz gizlicə gedərik.

– Ermənilər bilsə...

– Hardan biləcəklər? Laçına getmək adı ilə evdən çıxarıq.

...Dan yeri ağarmamış Həsənalı ilə Həsən atları minib yola çıxanda Sarkislə Aram da gizləndikləri yerdən çıxdılar və onların arxasınca atlarını sürdülər.

* * *

Gecəyarısı Xozabirdə çiraqlar sönsə də Sarkisgilin işığı yanırdı. Masanın baş tərəfində oturmuş Aram başını qollarının üstə qoyub dərin yuxuya getmişdi. Deyəsən, yuxuda da səksəkəliydə. Tez-tez ayılır, sərxoşluqdan qızarmış gözləri ilə ətrafa baxır, sonra da təzədən yuxuya gedirdi. Əndişə içində olduğu belliydi.

Cavanlar hələ də şərab içirdi. Dəhşətli vahimə hissi gecənin qaranlığı kimi Sarkisin içinə çökürdü. Həsənalıya verdiyi işgəncə saatlarında duyduğu nəşə, vəhşi canavarın hiss etdiyi ləzzət sanki bu anlarda qeybə çəkilməmişdi və Sarkis qorxu hissindən tir-tir titrəyirdi. Gözləri qaranlıq pəncərədəydi, dişsiz ağız sanki nazik dodaqlarını içəri çəkmişdi və uzanmış çənəsində, tüklü sifətində, pırpız qaşlarının altında gizlənmiş kimi görünən bozumtul gözlərində sevincdən, nəşədən heç nə qalmamışdı. Ona elə gəldi ki, içəridə oturub rahat şərab içdikləri anda Tavat əlində silah heyətdə gözləyir. İndicə pəncərənin şüşələri bir güllə səsindən cilik-cilik olacaq, Tavatın kişi kimi möhkəm əlləri onun nazik boynundan yapışacaq və gözləri hədəqəsindən çıxana qədər sıxacaq...

Alnını soyuq tər basdı. Ürəyi elə çırpındı ki, sanki içində güclü bir zəlzələ baş verdi və bu zəlzələ onu bayıra atdı... Ürəyindəki sıxıntı, ölüm qorxusu bir-birinə qarışdı. Amma ətrafda hələ ki, sakitlik idi. Ağaclar süd kimi ay işığında səssiz görünürdü.

Sarkis alnının soyuq tərini sildi və özünə toxtaqlıq verdi: “Başları qarışıqdır. Həsənalıgilə axtarırlar. Amma Tavatı oğurlamalıyıq. Tavat bizim üçün təhlükədi. Başarat müsəlmanlarından bizə zaval gəlməz. Elə bilirəm Kərbəlayi Məmməd oğullarının itkin düşməsində məndən şübhələnməz. Çünki o gün onlar mənim yaxında olduğumu gördülər. Söhbəti eşitdiyimi duydular. Görəsən Tavat bunu bilirmi? Bilsəydi, indi burdaydı... Tavat üçün də iki nal saxlamışam...”

Sarkis yenidən otağa qayıtdı və Aramın çiyindən tutub var qüvvəsi ilə silkələdi:

– Qalx ayağa, gedirik.

Sərxoş Aram yuxulu səslə mızıldandı:

– Qoy yatım.

– Sən ölməkmi istəyirsən? Ayıl, gedirik.

– Axı hara?

– Kərbəlayi Məmmədin evinə. Evi yandıraq. Külfəti ilə bir yerdə. Tavatı tutub gətirək bura.

– Tavatı orda niyə yandırmayacaq?

– Çünki mən onun üçün də iki nal saxlamışam. O, əzabla ölməli, başa düşdün?

Sarkisin oğlu da ayağa qalxdı:

– Mən də sizinlə gedirəm. Tavatın atında gözüm var.

Diğalar dağılışdı. Sarkis çevrilib arvadına göstəriş verdi:

– Başını atıb yatma. Yemək-icmək hazırla. Tavat indi dərddən başını itirib. Bu gecə onu oğurlamasaq, sabah o, bütün Başaratı ayağa qaldıracaq.

Atlar gecənin qaranlığında Başarata tərəf çaparaq getdilər.

* * *

Kərbəlayi Məmmədin həyətidə xeyli adam vardı. Tavat gözə dəymirdi. Üçü də ağacların arxasında gizlənib evə göz qoydular. Evlə üz bəüz yamaqlarda, dağlara gedən yollarda, dərə-təpələrdə məşəllərin alovu görünürdü. Həsənalı ilə Həsənin axtarışı gedirdi.

Adamlar yavaş-yavaş dağılışdı. Kərbəlayi Məmmədin hüznü səsi gəldi:

– Onların sağ olmağına inanmıram. İki gündü axtarıyıq. Yorulmuşuz, daha axtarışa ehtiyac yoxdu. Hamınız dağılışın.

Yaşlı kişi Məmmədi qucaqladı:

– Möhkəm ol, Məmməd. Tavata göz ol.

– Tavatdan nigaranam. Qardaşlarının qisasını almaq istəyəcək. Özünü təhlükəyə atacaq.

– Şübhələndiyiniz adam varmı?

– Var.

Həyət sanki adamların gedişi ilə matəm sükutuna getdi. Sarkis pıçıltı ilə dedi:

– Yəqin ki, Tavat yatıb.

– Hansı pəncərə onunkudu?

– Yuxarıdan küncdəki. Şahnazar nərdivanı gətirsin. Yuxarı qalxaq. İçeridəkiləri güllələyək, evi yandıraq. Tavatın əl-ayağını bağlayıb özümüzə aparaq.

– Tavatı sağ saxlamaqla başımıza bəla açma, Sarkis.

Bu anda tufəngin soyuq lüləsi Sarkisin boynuna dirəndi. Tavatın kişi səsinə bənzər qalın səsi sanki gecənin içinə top mermisi kimi düşdü:

– Düz deyir Sarkis, Tavatı bəla kimi saxlama.

Tavat tüfəngin qundağı ilə Aramı vurdu, sonra Şahnazarı. Sarkis başını geriyə çevirmədən yalvardı:

– Nə olar, oğlumu burax.

Başına dəyən zərbədən Sarkis huşunu itirdi. Kərbəlayi Məmməd özünü həyəətə atdı. Güllə səsinə başaratlılar tökülüb gəldilər. Tavat ayağını Sarkisin boynuna qoyub sıxdı:

– Bunlar Həsənalıgile hansı işgəncəni veribsə, o işgəncə ilə də ölməlidilər.

İKİNCİ FƏSİL

DAĞLARIN SULTANI SULTAN BƏY

– 1. –

...Və savaş başlanırdı.

Bu savaş ölkələrin savaşı deyildi.

Bu savaş cəngavərlərin də savaşı deyildi.

Bu savaş xeyirlə şərin, mərdlə namərdin, haqlı ilə haqsızın savaşıydı...

* * *

...Ağ dumanın içindən sanki ağ tülə bürünmüş ağ at çıxdı. Ağ at bir parça ağ buluda dönüb Çalbayırın ətəklərindən üzü aşağılara doğru qanad açdı. Ayaqlarını atın böyürlərinə sıxmış, cilovu əlində möhkəm saxlamış atının məğrur, şahənə bir görünüşü vardı. Sübhün ayazında qızarmış yanaqlarında, içindəki acının şiddətindən nəm çəkmiş gözlərində, sərt çöhrəsində bir ordunu məğlub edəcək cəngavər inadı, qətiyyəti vardı... Duman çəkilirdi. Çalbayırın zirvəsində doğacaq günəşdən əvvəl çəhrayı rəng bütün üfüq boyu yayılırdı. Və ağ at da sanki bu çəhrayı rənglərin altında var qüvvəsi ilə irəli çapırdı. Qarşıda keçilməz dərələr, sərt yoxuşlar, uçurumlar vardı. Bu anda sanki ağ atın arxasınca yüzlərlə, minlərlə at çapmağa başladı. Atların kişnərtisi, cəngavərlərin hayqırışı yeri-göyü, dağı-daşı lərzəyə saldı.

Sultan bəy atın cilovunu çəkib dayandı. Çevrilib geriyə baxdı. Arxasında Çalbayırı gördü, Çalbayır gücündə, qüdrətində igidləri gördü. Kövrəldi: “Mənə doğma yurdum, elim-obam, dağım-daşım... Yaranışdan bir dildə danışdınız.

Həkəri, Bərgüşad, Bazarçay çaylarım... bir dildə layla çaldınız.

Yaylaqlarım... bir dildə mahnı oxudunuz.

Mən sizi yad əllərə, yad nəfəslərə, yad dillərə verərəmmi?”

Sultan bəy bu anda arxasınca gələn igidlərin hayqırışını, atların kişnərtisini eşitdi. Bu səsləri küləklər gətirdi, ildırımlar, şimşəklər göy üzünə yaydı. Bu anda qulağına sanki uzaqlardan zərif, kövrək bir səs gəldi. Bu səs anası Bəyim xanımın səsiydi:

“– Əlipaşa bəy... Əlipaşa bəy...

– Gəldim, Bəyim. Nə oldu, nədən qorxdun?

- Gəl, bir bax, Sultanın at çapmasına tamaşa elə. Ürəyim partladı. At əl boyda uşağı yıxacaq. Görürsənmi, yəhərin üstə nə oyunlardan çıxır?
- Sultan bəy oğluna baxdı, köksü qabardı, gülümsünüb başını buladı:
- Qorxma, Bəyim. O, Əlipaşa bəyin oğludu. Bizim nəslin igidləri at belində doğulur, at belində də dünyadan gedirlər.
- Sən hələ bir sevinirsən? Oğlunu tənbeh elə, mən qorxuram.
- O, qorxu deyil, Bəyim, o, iftixar hissindəndi. Sən oğlunla iftixar edirsən, ondandır...”

* * *

Sultan bəyin nəslə Zəngəzurda köklü və adlı-sanlı tayfadandı. Belə ki, Məhəmməd bəy XVII əsrin axırlarında gələcək nəsillər üçün böyük şərəf hesab olunan sultanlıq titulu almışdı. Sultanlıq nəsildən nəsle keçdi. Və bu nəslin davamçıları, həm də igid oğulları ilə yadda qalırdılar.

Sultanovlar Qarabağ xanı Pənahəli xanın yanında da böyük hörmət və nüfuz sahibi idilər. Xan onlara xüsusi etimad bəsləyirdi. Buna görə də o, Zəngəzurda Kürdhacı kəndini Sultanovlar nəslinin nümayəndələri olan Qasımuşağı tayfasına bağışlamışdı.

... XVIII əsrin əvvəllərində Qasımuşağı tayfası Kürdhacı kəndində yurd saldı.

Yeni yaşayış yeri başdan-başa boş çöllükdən ibarət idi. Lakin geniş otlaq sahələri vardı, hər qarışında çeşmə çağlayır, bulaqlar axırdı. Torpağı bol sulu Kürdhacı kəndi çox keçmədi ki, insan nəfəsi ilə isindi. Evlər tikildi, yollar çəkildi. Qoyun sürüləri, inək naxırları, at ilxıları artdı, Kürdhacı dağlar qoyununda yeni bir həyata başladı.

Sultan bəyin ata babası Xanmurad bəy Qasımuşağı tayfasının ağsaqqalı sayılırdı. Bu müdrik adam öz səxavəti, xeyirxahlığı ilə ad qazanmışdı və sonra gələn nəsillər də onun davamçısı oldular.

Nəslin davamçısı Əlipaşa bəy babaların xeyirxahlığına bir igidlik, qəhrəmanlıq ruhu gətirdi. 1871-ci ildə Tanrı sanki Zəngəzuru gələcək bələlərdən qorumaq üçün Əlipaşa bəyin ocağına Sultan bəyi verdi. Amma Sultan bəyə vətən təəssübü çəkən, arxası, köməyi olan bir igid də gerek idi. Tanrı onu da verdi: bu, Xosrov bəy idi. Sultanovlar ailəsində Vətən qəhri, el təəssübü çəkən iki qəhrəman bu nəsle şan-şöhrət gətirdi, Zəngəzur tarixinə əfsanələr yazdı.

...Uşağın adı sənəddə Əsədsultan idi, amma hamı onu Sultan çağırırdı. Əlipaşa bəy də, arvadı Bəyim xanım da ağıllı, dərin zəka sahibi olan oğlunun təhsil almasını istəyirdilər. Sultan ilk təhsilini kənddə molla Xudaverdidən alsa da, sonra Şuşada və Gəncə gimnaziyasında oxudu. O illərdə Zəngəzur Yelizavetpol quberniyasının bir qəzası idi.

* * *

... Əlipaşa bəy süfrədən tez çəkildi. Kürəyini yastığa söykəyib fikirli halda həyəətə baxdı. Bəyim xanım onun sözlü olduğunu duydu. Bəy arvadını çox intizarda qoymadı:

- Xanım, çox şükür, Sultan təhsilini başa vurub qayıtdı.
Bəyim xanım da şükranlıqla əllərini göyə açdı:
– Çox şükür, uşağın xiffətini çox elədim. İndi gözümün qabağında olar.
– Sən eləmi düşünürsən, xanım? – Əlipaşa bəyin gözlərində müəmmalı bir təbəssüm göründü.
– Əlbəttə, elə düşünürəm. Xosrov hələ kiçikdi. Təsərrüfat işləri, fermalar səni çox yorur. At belindən düşmərsən, bəy. Sənin də fikrini çəkirəm. Sultan çox zirəkdi. Sənə arxa, kömək olar.
Əlipaşa bəy başını buladı:
– Sultan hələ bütöv adam deyil.
– Başa düşmədim, bəy.
– Sultana ümidim çoxdu. Çox igid oğlandı. Ona görə istəyirəm ki, Sultan hərbi təhsil alsın. Hərbin sirlərini öyrənsin. Zəngəzurda hələ hərbi akademiya oxuyan olmayıb.
– Bəy, sən istəyirsən ki, Sultan general olsun? – Bəyim xanım gözlərini qıyıb təlaşlı bir sadələvhlüklə soruşdu.
– Yox, xanım, oxuyanların hamısı general olmur ki... Düşünürəm ki, müsəlmanları əsgər aparmırlar. Ona görə də bizim cavanlar silah tutmağı bacarmırlar. Ona görə istəyirəm ki, Sultan akademiya oxusun.
...Və Sultan bəy Əlipaşa bəyin arzusu ilə Sank-Peterburqda Hərbi Akademyaya girdi.

* * *

- Paşa bəyi qonaq çağırmışam, xanım.
Arvadı maraqla soruşdu:
– Paşa bəy kimdi, bəy? Adını indi eşidirəm.
Teymur bəy həvəslə cavab verdi:
– Qasımuşağı obasındandı. Laçında böyük nüfuz sahibidi. Xidmətçilərə tapşırıq ver, hazırlıq görsünlər. Oğlu da gələcək. Sultan bəy. Oxumuş adamdı. – Teymur bəy mənalı qımışdı.
– İndi tapşırıram, bəy. Dedin ki, oğlu oxumuşdu?
– Hə, Urusetdə hərbi akademiyanı qurtarıb.
Qapının arxasında dayanmış Dilrubanın ürəyinin ani çırpıntısından yanaqları istiləndi: “Görəsən, bu bəy oğlu yaraşıqlıdımı? Subaydımı? Bəlkə istəklisi var?..”
Dilruba otağa keçdi. Teymur bəy qızını süzdü və üzünü təkrar arvadına tutdu:
– Paşa bəy çox tanınmış bir nəsildəndi. Oğlu...
Teymur bəy qızının üzündəki marağı, gizli intizarı sanki atalıq hissiyyəti ilə duydu, öskürdü, sonra çəkməsini ayağına çəkib astadan dedi:
– Paşa bəylə dost olmaq mənim üçün şərəfdir. Axşam burda olacaqlar. Elə olsun ki, süfrədə bir əskiklik olmasın.
Dilruba öz otağına keçdi. Qəlbindəki oyanışa sanki mat qaldı: bu nə çırpıntı, bu nə həyəcan idi onu birdən-birə əsir aldı? Görmədiyi, tanımadığı

oğlanın cizgilərini duyğularının diktəsi ilə xəyalında yaratdı: bu adam mütləq qamətli, ucaboy idi, görünüşündə bir mərdlik, cəngavərlik vardı.

Həyətdə ocaqlar tüstülənir, samovardan köz ətri qalxırdı. Əlvan rənglərin işığında alışıb-yanan gəbələrin üstünə döşəkçələr salınmış, yastıqlar qoyulmuşdu.

Dilrubanın gözü kənd yolunda qalmışdı. Günortadan xeyli keçmiş, axır ki, kəndlə üz bəüz yoxuşun başında atlı göründü. Dilrubanın gözləməyə daha səbri çatmadı, yaylığını başına atıb həyətdə çıxdı.

Atlılar həyətdə girdi. Teymur bəy Əlipaşa bəylə görüşdü, gənc, yaraşlıqlı Sultan bəyi bağına basdı. Dilruba tilsimlənmiş kimi qapıya söykəndi. Kirpik çalmadan heyrət içində baxışları Sultan bəyin üzündə qaldı, özünü unuttu. Bu anda atasının səsini eşitdi:

– Paşa bəy, bu da mənim qızım Dilrubadır.

– Çox şadam, Teymur bəy.

Dilruba Sultan bəylə göz-gözə gəldi, utancaq baxışlarla onu süzdü, bu anda oğlanın baxışlarında da bir heyranlıq duydu və qımıışdı. (Bu izdivacdan Sultan bəylə Dilrubanın Ənvər, Çingiz, Yusifkamal adlı oğulları və Bəyim adlı qızları dünyaya gəldi).

* * *

...1905-ci il

Əlipaşa bəy ayağını üzəngiyə qoymaq istəyəndə, üç atlı özünü ona yetirdi. Çılpaq kürəklərdə, sinələrində, üz-gözlərində göyümtül, qanlı şırımlar vardı, əllərinin üstündəki qan ləkələri, daşa dəyib parçalanmış yalın ayaqları... Bu adamların gördükləri işgəncə və müsibətlər gözlərinin içinə qədər, baxışlarına qədər yazılmışdı. Yaşlı adam atdan düşüb Əlipaşa bəyin üstünə yüyürdü, amma müvazinətini saxlaya bilməyib üzüqoyulu yıxıldı. Ayağa qalxmaq istəsə də, gücü yetmədi, hönküdü. Xidmətçilər kişini içəri apardılar. Cavan atının gözlərindən yaş leysan kimi tökülürdü. Əynindəki nimdaş köynəyin çiyindən aşağı qan süzülürdü. Gördüyü, yaşadığı dəhşətin sarsıntısından dili tutulmuşdu və baş vermiş hadisələri bəyə anlatmaqda aciz idi.

Üçüncü atlı Əlipaşa bəyin qarşısında dizləri üstə oturdu, başını onun ayağına söykədi və sanki dərin quyunun dibindən gələn zəif bir səslə hönküdü. Paşa bəy sarsıntı içində soruşdu:

– Bağırm çatladı, söyləsəniz... Sizi bu hala kim saldı?

Cavan çirkli, qanlı əlinin arxası ilə göz yaşını quruladı, qurumuş, çatlamış dodağını islatdı və zəif səslə dedi:

– Bəy, Minkənd camaatını ermənilər qırır. Qan su yerinə axır. Evlərimizi yandırır. Minkəndin fəryadına yetişin, bəy.

Kinli bir qəzəb Əlipaşa bəyin gözlərinə qara bulud kimi doldu. Beynində sanki ildırımlar çaxdı. Özünə də yad gələn bir səslə bağırdı:

– Sultan, uşaqları topla. Zirzəmidəki silahları paylaşınlar. Tez, cəld olun. Zəngəzurun oğulları hələ at belindədi. Haydı...

Az keçmədi ki, Əlipaşa bəyin hayqırışına yüzlərlə atlı özünü yetirdi. Əli silah tutan cavanlar Qurdgəzi kəndinin meydanına yığıldı. Atlar bir yerdə qərar tutmur, dırnaqları ilə yer eşir, kişnərti səsindən dağ-daş titrəyirdi.

Sultan bəy atasına sevincərək xəbər verdi:

– Piçəniş kəndindən də üç yüz atlı gəldi.

– Səni bu dəstənin başçısı təyin edirəm. Özünüzü güllədən qoruyun. Çünki bizim ermənilərlə işimiz çoxdu.

Sübhün əlaqaranlığında dəstə kənddən çıxdı...

– 3. –

Erməni daşnak Stepan Stepyanusun başçılıq etdiyi süvari dəstəsi Sisiandan adlayıb Gorusa gedəcəkd...

Aşırımları keçən kimi güclü külək qarı sovurub atların gözünə, süvarilərin üzünə çırpır, qar burulğanları irəli getməyə aman vermirdi. Komandir qalın kürkünün quzu dərisindən aşılınmış yaxasını qaldırdı, boynunu qısaraq üşütmənin keçməsinə gözlədi. Hava getdikcə soyuyurdu. Yorulmuş atlar qarın içində çətinliklə irəliləyirdi. Stepan çevrildi və arxasınca gələn bələdçidən uca səsle soruşdu:

– Gorusa çoxmu qalır?

Bələdçi atını irəli sürdü:

– Hələ çox var, komandir.

Stepanın qanı qaraldı. Durbini gözünə tutub ətrafı süzdü: bəyaz rəngdən başqa heç nə görmədi. Yalnız uzaqda təpələrin qucağında seyrək evləri olan və bir-birinə yaxın iki kənd gözə dəydi. Bələdçidən soruşdu:

– Vladik, bu, erməni kəndləridi? Burda düşək, uşaqlar dincəlsin, səhəri gözləyək.

Vladik deyilən çopur üzlü, saqqallı erməni cavab verdi:

– Bunlar müsəlman kəndləridi, komandir.

– Müsəlman kəndləri? – və komandir mənalı tərzdə əllərini bir-birinə sürtdü.

– Amma, komandir...

– Nə amma? – komandir hirsləndi.

Vladik mızıldandı:

– Ola bilsin ki, bu kəndlər bizi top-tüfənglə qarşılansın.

– Kəşfiyyatı kəndə göndərək, məlumat gətirsin.

...Ağudi kəndində sakitlik idi. Kimsə yox idi. Komandir süvarilərə əmr etdi:

– Hamısı qaçmış... kənddə bir nəfər də qalmayıb. Evləri talayın və yandırın.

* * *

Otaqda neft iyi verən çırağın solğun işığı suvaq çəkilmiş divarda titrəyirdi. Əlipaşa bəy oturanlara göz gəzdirdi: yorğun olsalar da şad və gümrah görünürdülər. Bunun da səbəbi o idi ki, Əlipaşa bəyin dəstəsinin hücumun-

dan sonra silahlı daşnaklar geri çəkilməmişdi. Müsəlman kəndlərində güllə səsi eşidilmirdi. Əlipaşa bəy oturanlara nəzər salıb məmnunluqla başını yellədi:

– Mənə məlumat verdilər ki, ermənilər Xənəzək kəndinin ağası Məhəmməd ağanın evini yandırıb, çobanlarını qətlə yetirib, sürüləri isə aparıblar. Hazırda Xənəzəkdə qan su yerinə axır.

– O halda dayanıb-durmaq vaxtı deyil. Köməyə getməliyik. – Sultan bəy cəld ayağa qalxdı.

Əlipaşa bəy əli ilə oturmaq işarəsi verdi, təsbehin dənələrini şaqqıldadaraq ağır-ağır dedi:

– Aldığım məlumata görə Xənəzək erməniləri möhkəm silahlanıblar. Yollarda pusqu qoyulub. Biz hücum planını əməlli-başlı düşünərək hazırlamalıyıq.

* * *

...Getdikcə artan, qüvvətlənən Əlipaşa bəyin dəstəsi ermənilərə göz açmağa, qan tökməyə aman vermədi. Erməniləri qorxu, vahimə içində saxladı. Müsəlman kəndləri rahat nəfəs aldı. Zəngəzurda həyat qaydasına düşdü.

Zəngəzur qəza polis rəisi Fon-Menzenkampf yaranmış vəziyyət haqqında, ermənilərin əzilməsi, “qəddarlıqla qətlə yetirilməsi” barədə mərkəzə həyəcan dolu teleqramlar göndərdi. Bu teleqramlarda yazıq və fağır erməniləri sıxışdırmaqda təqsirli bilinən adamların da siyahısı yazılmışdı. Məlumatda göstərilirdi: “Xoznavar və Xənəzək kəndlərinə basqında iştirak edən kəndlər: Şahsuvarlı, Malıbəyli, Piçəniş, Bayandur və Seyidlər.

Bu hərəkətin başçıları Camal bəy Həzrətquliyev, Əsgər bəy Rüstəmbəyov, Məşədi Hüseyn Allahverdi, Rüstəm Əhməd oğlu, Nağı və Tağı Hüseynoğulları, Xasay bəy Abdulla bəy oğlu... və Qasımuşağı kəndindən Sultan bəy...”

* * *

1905- ci ildə başlanan erməni-müsəlman qırğını iki il davam etdi. Əlipaşa bəyin, Sultan bəyin dəstələri ermənilərə göz dağı verərək Zəngəzuru alınmaz bir qalaya çevirdilər.

1915-ci ildə dünyadan köçən Əlipaşa bəy rahatlıqla gözünü yumdu. Çünki varisi Sultan bəy idi. İkinci oğlu Xosrov bəy idi. Zəngəzur bir ordunu məğlub edəcək igidlər yetirmişdi və onlar Sultan bəyin başçılığı ilə Zəngəzuru yağdı düşməyə verməzdilər.

* * *

Gözəl yurdum, Zəngəzur! Bağrımızdan zorla qoparılmış qərib yurdum. Əlipaşa bəyi, Sultan bəyi, Çal Aslanı, Fərzalı bəyi, Xosrov bəyi... və yüzlərlə igidi xatırlarsan. Uğrunda nə qədər insan şəhid oldu. İndi doğma yurdda qütbətdə qalmış kimi, qərib ruhlarla baş-başasan. Gündüzlər gözün yol-

larda, gecələr şəhid ruhlarla təkbətək... Sanki ayrılıq atəşindən bağı yanmış dağlar, güllü-çiçəkli yaylaqlar, gözü yaşlı bulaqlar, ağlar çeşmələr...

Sən yad nəfəslərə isinmədin, yad dillərə, yad səslərə alışmadın. Çünki sən su kimi təmiz, öz dilin var. Bəlkə də əvvəlkitək gül-çiçək əvəzinə satqınların, bu torpağa qan tökmüş gürzələrin, “çaqqal” ların acığına acı tikanlar yetirirsən...

Yol gözləməkdən, səbr etməkdən yorulma Zəngəzur.

Bir gün qovuşarsan doğma Azərbaycana...

– 4. –

...Alovu sönmüş ocaqda dəmə qoyulmuş plovun iştahaçan ətri gəlirdi. Teymur Mərdanov kababçılara baş çəkdi. Çevrilib səbirsiz halda kənd yoluna baxdı. Bu anda kənd içində toz-duman qalxdı, atlar sanki bu dumanın arxasından sivrilib çıxdılar və üzüyuxarı qalxdılar. Həyətlilərlə doldu. Teymur irəli yeriyib ehtiramla Sultan bəyin atının cilovundan tutdu:

– Pircahana xoş gəlmisən, bəy, – dedi.

– Xoş gördük, Teymur, – Sultan bəy çevikliklə atdan düşdü. İçəridəki qonaqlar da Sultan bəyin pişvazına çıxdılar.

Qonaqlar otaqda allı-güllü gəbələrin üstünə salınmış döşəkçələrdə yerlərini rahladılar. Süfrəyə çay gələnə qədər kimsə danışmadı. Yalnız gözlər Sultan bəydə idi. Onu ilk dəfə görürdülər. Bu qorxmaz, igid adamın haqqında əfsanəyə bənzər hekayətlər eşitmişdilər. “Yeddibaşlı əjdahalara” qalib gələn bu adam bir qəhrəman misalındaydı. “Yeddibaşlı əydahalar” indi bütün Zəngəzuru bürümüşdü. Onların keçib getdiyi yerlərdə qan qoxulu xarabalıqlar qalırdı...

İri cüssəli, dolğun sifətli, qaynar gözlü Sultan bəy oturanları diqqətlə süzdü və üzünü Teymura tutdu:

– Hamı burdadımı?

– Cağazurlu Ağamməd, Hacılarlı Ağalar burdadı.

Cağazurlu Ağammədlə Hacılarlı Ağalar ayağa qalxdı, əllərini sinələrində çarpazlayıb ədəblə dayandı, Sultan bəyin nə deyəcəyini gözlədilər.

– Sizin silahlı dəstələriniz var. Onlar neçə nəfərdir?

– On beş, iyirmi nəfərlik dəstədi.

– Bəs silahları hardan alırsız?

– Ermənilərin özündən. Döyüş vaxtı silah-sursatlarını qoyub qaçırlar.

– Oturun, – Sultan bəy üzünü Teymura tutdu. – Seyid Həmid niyə gəlməyib?

– Bəy, Seyid Həmid çox igid, cəsur adamdı. Emənilər onun kölgəsindən belə qorxurlar. Amma inadkardı, dəli-doludu. Cağazurlu Ağammədlə bir az... araları soyuqdur.

– Düşməndilər? – Sultan bəyin sifəti zəhmli bir ifadə aldı, üzünü Ağammədə tutdu: – müsəlmandan müsəlmana düşmən çıxmaz. Düşmən ermənidir. Zəngəzuru əlimizdən almaq istəyən daşnakdı. – Sultan bəy dayandı, sanki onu danışmağa qoymayan öfkəsini zorla uddu. – Zəngəzur

təhlükədədir. Minkənd çayı boyunca Güləbird, Şəlvə, Gorus, Cicimli qan içində boğulur. Andronik Sisianda 51 kəndi xaraba qoyub. O kəndlərdə bayquşlar ulayır. Neyniyək, bir-birimizlə düşmənçilik edib Zəngəzuru əliqanlı erməniyə təslimmi edək? Zəngəzurla iş bitmir. Daşnak Aran Qarabağa adlayıb o yerləri də qanlı caynaqlarına keçirmək istəyəcək. Düşmənçilik vaxtıdır?

Sultan bəyin sərt səsi oturanları silkələdi. O, üzünü Teymura tutdu:

– Seyid Həmid tapın gətirin, – sanki tarıma çəkilməmiş əsəbini sakitləşdirmək üçün təzə süzölmüş samovar çayını qaynar-qaynar içməyə başladı.

...Seyid Həmid gəldi. Dağ adamlarına məxsus qırmızı yanaqlı, qaynar gözlü cavan adam salam verib Sultan bəyin qarşısında dayandı. Sultan bəy onu başdan-ayağa süzdü. Qamətindən, duruşundan, kəskin iti baxışlarından mərdlik yağan Seyid Həmidə qarşı ürəyində bir doğmalığ və ehtiram hissi oyandı. Onun baxışlarında düşməne təslim olmayacaq davakar bir ifadə vardı. Bu doğmalığ hissini təsiri ilə də Sultan bəy qımışıb soruşdu:

– Demək, Seyid Həmid sən sən. Hansı kənddənsən, kimin oğlusan?

– Laçının Böyük Seyidlər kəndindənəm. Atamı tanımamış olmazsınız. Seyid Hüseyn Mirizadə bütün Zəngəzurda məşhurdur. Həmişə kasıb-kusuba əl tutan xeyirxah bir adam olub.

Teymur Seyid Həmidin çiyini qucaqlayıb özünə çəkdi, gözləri parıldadı:

– Anası Seyid Pəri də xeyirxahlıqda Seyid Hüseynədən geri qalmayıb, bəy.

Sultan bəy başını yellədi:

– Seyid Pəri haqqında da eşitmişəm. Gəl otur yanımda. Söhbətimiz uzun çəkəcək. Ona görə də əvvəl çörəyinizi kəsək. Sonra söhbətimizi davam etdirək.

O anda süfrə döşəndi, kababçılar kababı, aşbazlar plovu süfrəyə gətirdi.

...Söhbətə Teymur başladı:

– Bəy, – dedi, – Minkənd çayından aşağı nə qədər kənd var, hamısını bir-bir gözdüm. Bu ətrafda Seyid Həmidlə bərabər Kosalarlı Mərdan, Sadınlarlı Allahverdi ilə görüşdüm. Bunlar çox igid adamlardı. Hamısı da başının dəstəsi ilə ermənilərlə döyüşürlər. Amma mən düşündüm ki, ayrı-ayrı, dəstə halında döyüşməklə biz Zəngəzuru qoruya bilmərik.

– Düz buyurursan, Teymur. Umu-küsüləri yaddan çıxarıb barışmalıyıq. Cağazurlu Ağammədlə Çal Aslan yanımda olacaq. Minkənd alayı yaradırıq, Seyid Həmid həmin alayın komandiri təyin edirəm. Günü sabahdan müsəlman kəndlərindəki bütün cavanları düşmənlə döyüşə səfərbər edirik.

– Onların çoxu silah tutmağı, güllə atmağı bacarmır, bəy. – Seyid Həmid narahatlıqla dedi.

– Teymuru Türkiyəyə göndərəcəm, silah-sursat gətirməyə. Türk qardaşlarımız bizə kömək edəcək. Eyni zamanda, təlim keçmək üçün bir türk hərbiçi göndərməyi də xahiş edəcəm.

– Bizə xeyli silah-sursat lazımdır, bəy. – Cağazurlu Ağamməd yerindən dilləndi.

– Mən də var-dövlətimi bu yolda qoymağa hazırım. – Teymur qızgınlıqla dedi.

– Daşnaklarla savaş namus, qeyrət, torpaq savaşdır. İnsanlığını itirmiş, vəhşiləşmiş ermənilər kəndlərimizi yandırdılar, taladılar, bizimkiləri qətlə yetirdilər. Onları cəzasız qoymamalıyıq. Ölsək də öldürməliyik. Başa düşdünüz? Mən də varımı əsirgəməyəcəm. – Sultan bəyin alışıb-yanan gözləri intiqam hissi ilə parıldadı. Nəfəsini dərdi.

– Sizə onu deyim ki, qardaşım Xosrov bəy, Bakı milyonçularından Hacı Zeynalabın Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Xan qızı Natəvan bizə silah almaq üçün pul, qızıl yardımı edirlər. Erməninini əzməyə, diz çökdürməyə, Zəngəzurdan didərgin salmağa qüvvəmiz çatacaq.

– “İnşallah, inşallah. Allah yardımçımız olsun” sədaları ətrafa yayıldı.

* * *

Arxacda sağım gedirdi. Humay yaşlı qadınlardan aralı düşmüşdü. Bəlkə də ona görə ki, xəyalı indicə sürünü obaya çəkən və əl-üzünü yuyaraq onu görməyə tələsən Məzahirin yanında idi.

Arxacda ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Humayın gözləri yoldaydı. İndicə Məzahir çadırdan çıxacaq... Oğlanın qara, qaynar gözləri, od kimi yanan baxışları ürəyinin içində həmişə təlatüm yaradırdı. İndi də Məzahirin baxışlarını sanki üzündə hiss elədi və utancaq halda kəlağayını alına tərəf çəkərək gülümsündü:

“– Məzahir...

– Hay bəli.

– Deyirəm nə olaydı, hər saat səni görmək imkanım olaydı.

– Sürünü yayıram dağların döşünə. Özüm də uzanıram göy otluğa. Amma fikrim sənin yanında. Deyirəm, ay Allah, kaş bu dəqiqələrdə yel qanadlı ata minəydim, gedib istəklimi görüb qayıdaydım.

– Doğru sözüdü?

– Toyumuzu tez elərəm. Amma Zəngəzur çox qarışıqdı. Toy eləməli vaxt deyil. Mən də Sultan bəyin dəstəsinə qoşulacam. Bir türk yüzbaşısı gəlib güllə atmağı, düşmənlə savaşı öyrədir.

– Darıxma, Məzahir. Toyumuzu sonra elərik, qocalmamışıq ki... Amma sən güllə atmağı mənə də öyrədersən. Mən də savaşa gedəndə sənin yanında ollam.

– Düz sözüdü?

– Bəs necə?

– Tavatın haqqında eşitmişən?

– Ucundan-qulağından.

– Ermənilər ondan bilirsən necə qorxur?

– Bilirəm. Eşitmişəm.

– İndi də Sultan bəyin dəstəsindədi.

– Bəlkə mən də gedim təlimlərə, Məzahir? Tavat da mənə öyrəder.

– Lazım gəlsə, gedərsən.

– Məzahir...

– Can...

– Elə demə?

– Bəs nə deyim?

– Sultan bəydən xahiş elə ki, mən də qoşulum dəstəyə. Ən azından, döyüşdə kim yaralansa, yarasını sarıyaram. Həm də gözüm sənə üstündə olar. Yoxsa bu dağlarda mənim bağrım çatlar, Məzahir.

– Sultan bəylə danışaram...”

Humayın yanaqlarına istilik gəldi, qarşısında Məzahiri görürmüş kimi, utandı və başını aşağı əyib gülümsündü. Başını təkrar qaldırdı və bu anda üzbəüz sal daşın üstündə oturub şüşə kimi parıldayan gözlərini ona zilləmiş yad baxışlı oğlanı gördü. O, gözünü çəkmədən Humaya baxırdı. Baxışlarındakı sərtlik, soyuqluq sanki xəncər kimi qızın ürəyinə işlədi və orda sevgi duyğularını perik saldı...

Oğlan ayağa qalxdı, irəli yeriyib Humayın başı üstə dayandı. Humay başını qaldırdı, ətrafa baxdı, kimsə onlara fikir vermirdi, yenidən oğlanın üzünə baxdı. Oğlan sanki aysız-uldusuz bir qaranlıqdan Humaya baxırdı. Bəlkə də ona görə baxışları kəskin və soyuq idi.

– Humay...

Humay diksinib ayağa qalxdı, yenidən dizi üstə çöküb sağına başladı. Qulaqları, yanaqları od tutub yanırdı. Oğlan başını aşağı əyib mərhəm, yumşaq səsle soruşdu:

– Məni tanımadınmı, Humay?

Humay başını qaldırmadan sərt səsle dedi:

– Yox, tanımadım. Sən kimsən? Gözünü də zilləmişən üzümə.

– Humay, başını qaldır və üzümə diqqətlə bax. Məni tanıyacaqsan. Hələ üstəlik, boynuma sarılacaqsan.

– Yox bir. Bircə o qalmışdı... Əşi, hər kimsən, əl çək yaxamdan.

Oğlan aşağı əyilib kimsənin eşidə bilməyəcəyi səsle pıçıldadı:

– Özündən çıxma. Gör nə deyirəm? Biz uşaqlıqda qonşu olmuşuq. Bir yerdə böyümüşük. Bir xatırla. Çəpər qonşunuz Əziz kişinin oğlu Kərəm. Sənin anan Sərvinaz...

Humay ayağa qalxdı, əllərini döşlüyə silə-silə davakar bir halda Kərəmin üstə yeridi:

– Xatırladım. Sənin anan yekəpər bir arvad idi. Özü də erməni. Qatı erməni... Biz ondan qorxurduq. Adı da... Saraydı.

Kərəm pərt oldu, gözlərini key-key qızın sifətinə zillədi və çəkinə-çəkinə dedi:

– Nə olsun, atam müsəlman idi.

– İnanıram ki, atan indi sağ deyil, ölüb.

– Hardan bildin?

– Çünki atan sağ olsaydı, siz erməni kəndinə köçüb getməzdiz.

– Ay qız, yavaş, eşidərlər, – oğlan gözaltı ətrafa baxdı, hirsini, qəzəbini içində cilovlayaraq zorla gülümsündü:

– Mən neyniyim ki, atam erməni qızına aşiq olub və onunla evlənib. Zəngəzurda belələri azdı mı? Amma anam atamı sevərdi və onun müsəlmanlara böyük məhəbbəti vardı.

– Ermənilərin sevgisi göz qabağındadı.

– Humay, indi burax bunları. Bizim uşaqlığımız bir yerdə keçib, – çöməlib qızın yanında oturdu. – O vaxtlar səndən xoşum gəlirdi. Arxın qırağındakı söyüd ağacı yadındamı? Söyüdün yarpaqlarını qırıb bir-bir arxa atırdıq. Yarpaqlar ilişib qalırdı, su üzündə süzüb gedəni də vardı. Biz bundan həzz alırdıq. Hayıf o günlərdən... O vaxt biz çox xoşbəxt idik.

– O vaxt erməni-müsəlman davası yox idi. Biz nifrətin nə olduğunu bilmirdik. Bunu ermənilər bizə öyrətdi.

– Mən Sultan bəyin obasına sənə görə gəlmişəm, Humay. Səni yadımdan çıxara bilmədim. O vaxtlar sən də mənə meylin vardı. Bunu inkar eləsən də, bu beləydi... Düşmənciliyin bizə dəxli yoxdu. Gəl, əl-ələ verib Zəngəzurdan çıxıb gedək.

– Obaya nə vaxt gəlmisən? – Humay hiddətlə soruşdu.

– Bir az var. Mən səni izləyirdim.

– Səni necə qəbul elədilər? Yad bir adamı obaya buraxdılar?

– Məni müsəlman bilirlər, – yenə də məkrli, kölgəli baxışlarla ətrafı gizlicə süzdü və pıçıltı ilə dedi, – anamın erməni olduğunu kimse bilməməli idi. Başa düşdün? – səsindəki hədəni yumşaltdı. – Sənin arxanca gəlmişəm.

– Mən nişanlıyam, Kərəm.

– Kimdi nişanlın?

– Məzahir.

– O ucaboy, göyçək oğlan?

– Göyçəkliyini bilmirəm. Amma mərd, qeyrətli oğlandı.

– Yəqin ki, o da Sultan bəyin dəstəsinə qoşulacaq.

– Mən də ermənilərlə savaşa gedəcəm. Bir erməni də öldürsəm, qənimətdi.

– Bəlkə mən də sənə qoşulum? – Kərəm kinli baxışlarla qızı süzdü, dodağının altında söyləndi. Sonra da qızın biləyindən tutub möhkəm sıxdı:

– Məzahiri rədd elə, başa düşdün? Onu sən ətrafında görməyim. Yoxsa bunun peşmançılığını çəkərsən. Məni ifşa eləsən, Sultan bəyin dəstəsinə bizimkilərdən var, onlar sən bütünü ailəni məhv edərlər. Başa düşdün?

Kərəm barmağını Humayın üstə silkələdi və sanki qəflətən Humayın yuxusuna girmiş dəhşətli, qorxunc xəyalət kimi çəkilib getdi...

* * *

Məzahir əldə toxunmuş naxışlı yun corabı ayağına çəkdi. Çarıqlarını geyindi, iplərini çəkib bərkitdi. Pendir, lavaş qoyulmuş heybəsini çiyinə atdı. Humayın əlindən tutub gözlərini onun gözüne dikdi, pıçıltı ilə dedi:

– Bu axşam bizimkilər sizə gələcək.

Humay nazla gülümsünüb gözünü süzdürdü:

– Niyə gəlirlər?

– Necə niyə? – Məzahirin baxışı sadələvh uşağın incik baxışına oxşadı, – gəlinlərini görməyə gəlirlər. Bir də aranın istisi onları darıxdırıb. Beş-on gün yaylaqda qalacaqlar.

Humayın gözlərinin içinə qədər yayılan xoşbəxt gülüş qarayanız çöhrəsini sanki nura boyadı, gülərkən yanaqlarında iki çuxur göründü:

– Mən də onları görmək istəyirəm, darıxmışam qaynanam üçün. Onun bal kimi şirin sözləri üçün.

– Həəə....

– Hə...

– Belə de, ürəyim açılsın.

Humayın yanaqları allandı, Məzahirin əllərindən tutub gözlərinin içinə baxdı:

– Sən gəlincə gözüm yollarda qalır, Məzahir.

– Mən də axşamın düşməyini gözləyirəm. Sürünü buraxıram yamacların düşünə, özüm də xəyalən başlayıram səninlə üzbəüz söhbətə. O qədər danışırıq ki, yoruluruq.

– Nədən danışırıq?

– Danışmağa sözmü qəhətədi, Humay?

– Elə dedin, ürəyim sıxıldı, Məzahir. Biz heç bir-birimizi doyunca görə bilmirik.

– Ermənilərlə savaş qurtarar, Zəngəzuru bu çaqqallardan təmizlərik, onda vaxt çox olacaq, Humay. Ermənilər çaqqal sürüsü kimi daraşib bizim kəndlərə. Sultan bəy onların əlindən yanıqlıdı.

Humay Məzahirin arxasında kimi gördü, qəfildən nitqi tutuldu, sanki içində qasırga, fırtına qopdu, soyuq yellər əsdi, baxışı buz bağladı. Onlarla üzbəüz heybəsini çiyinə aşırılmış Kərəm dayanmışdı.

– Məzahir, xoş gördük. – Kərəm yaxına gəldi. Saymazyana əlini oğlana uzatdı:

– Mənim adım Kərəmdi.

– Hə, lap yaxşı, – Məzahir ikiəlli görüşdü: – Eşitdim ki, sən Humaygillə qonşu olmusan.

Kərəmin üzündə tox bir təbəssüm göründü. Özündən müştəbeh halda yuxarıdan aşağıya Humayı süzdü. Humay onun gizli baxışlarında bir hədə duydu, üşüyürmüş kimi, çiyinlərini qısıb üzünü Məzahirin arxasında gizlətdi.

– Humayla uşaqlıq yoldaşırıq. Can bir qəlbə olmuşuq. Mən də Sultan bəyin dəstəsində nankor, yolunu azmış ermənilərə qarşı döyüşmək istəyirəm.

– Biz gedəcəyik, qoşul bizə. Atın varmı?

– Var.

Humay yüngülləşmiş kimi rahat nəfəs aldı. Arxaca tərəf gedən Məzahirin arxasınca baxdı.

...Sağım hələ başa çatmamışdı. Kərəm Humaya yaxınlaşmaq istədi. Amma Humay başını qaldırmadan süd dolu badyanı flyaka boşaltdı, yerini dəyişib yenidən sağıma başladı.

* * *

Humay yorğanı sinəsindən çəkib dərindən nəfəs aldı. Çırağın sarımtıl işığında dağ küləyinin silkələdiyi çadırın içində zəif kölgələr dolaşırdı. Yere salınmış döşəklərin üstündə qucaq-qucağa bacı-qardaşı yatırdı. Anası,

atası baş tərəfdə dərin yuxu içindəydi. Bayırda elə bil yerə nə isə düşdü və möhkəm səs çıxardı. Humay yorğanı tələsik sinəsinə çəkdi və qorxu içində çadırın qapısına baxdı. Ona elə gəldi ki, kimsə çadırın qalın brezent pərdəsini yuxarı qaldırdı və içəri bir addım atdı. Humay vahimə içində gözlərini yumdu. Sanki Kərəmin lap qulağının dibində üzünü yandıran isti nəfəsini duydu, xırıltılı səsini eşitdi:

“– Nə olub, yata bilmirsən, Humay?

– Yox.

– Niyə?

– Çünki içimizdə bir düşmən var.

– Amma sən mənim anama düşmən deməzdin. Sevərdin onu...

– Sənin ananı? Yadımdadı ki, qonşuluqda onu heç kəs sevməzdi. Ətiacı idi.

– Amma düşmən deyildi.

– Erməni indi bizə düşmən kəsilib. Qanımızı içir, evimizdən-əşiyimizdən, torpağımızdan didərgin salmaq istəyir.



– Sən görmürsənmi mən sənin dərdindən dəli-divanəyəm, Humay.

– Sən Allah, güldürmə məni.

– Bunun nəyi gülməli?

– Arxanda gizlətdiyin əlində balta var. Mən onu görürəm.

– Əlimdəki balta deyil, bir dəstə çiçəkdir, dağlardan yığmışam.

– Amma sənin əlindən çiçək ətri yox, qan qoxusu gəlir. İndicə hamı – bütün oba bu qan qoxusuna oyanacaq. Rədd ol get.

– Nişanlın çox cavandır, təəssüf edirəm.

– Ona toxuna bilməzsən. Mənim nişanlım bir igiddi, qəhrəmandı, yarasa kimi qaranlıqda gizlənmir. Sənin damarlarından erməni qanı axır. Rədd ol...

– Ağızından bir söz qaçırsan... peşman olarsan.

– Rədd ol... Rədd ol...”

Anası başının üstə dayandı, yaşlı gözlərindən öpür, saçlarını sığallayırdı. Atası təskinlik verirdi. Uşaqlar oyanıb qorxu, təşviş içində gözlərini Humaya dikdilər. Ətrafda sakitlik idi. Atların fırxırtısı, it hürüşməsindən savayı heç nə eşidilmirdi...

Humay titrəyirdi: “Sultan bəyin yanına xəbərsiz gedəcəm. Bu qorxuyla yaşamaq olmaz... İçimizə soxulmuş bu xaini, düşməni ifşa etməliyəm. Sonra məni bağışlamazlar... bağışlamazlar...”

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

QARAGÖLDƏN BAŞLANAN ZƏFƏR

– 1. –

Üzüyuxarı qalxdıqca işıqlı dağdan əsən külək soyuq sazaq kimi yolçuların qoyun-qoltuğuna dolur, gözləri yaşardırdı. Yoxuşlarda yorulan atlar ayaqlarını könülsüz atır, başlarını sağa-sola çevirərək ac olduqlarından otlamağa yaşıl çəmən axtarırdı. Sultan bəy verdiş etdiyi bir çevikliklə yoxuşu tez qalxdı, arxasınca gələn qonağını gözlədi. Bu yerlərə nabeləd olduğundan yüzbaşı Teymur bəy yoxuşda atını ehtiyatla sürürdü, at nallarının altından çıxan daşlar gurultu ilə aşağıya gedir, dərələrdən zəif, boğuş səslər gəlirdi. Axır ki, yüzbaşı dikin başına çatdı, atını Sultan bəyin yanına sürdü və keçib gəldiyi yerləri dərin bir heyrət içində, heyranlıqla seyr etdi. Dayandıqları yer sanki göyün yeddinci qatındaydı. Yaz – Allahın bir möcüzəsi kimi bu yerlərə əlvan rənglərini çəkmişdi. Dilim-dilim doğranmış kimi görünən dərələrin içindən axan çaylar günəşin şəfəqi altında parıldaırdı və təpələri yarıya bölən qızılı dərələrdən sanki qızılı çaylar axıb gedirdi. Yüzbaşı Teymur bəy özünü saxlaya bilmədi:

– Sultan bəy, Qaragöl yaylağı çox yüksəklikdədi. Elat bu yerlərə necə gəlib gedir?

– Yayda bu dağ yolları boş qalmır, yüzbaşı. Yaz açıldandan payızın son ayına kimi bu yerlər qələbəlik olur.

Sultan bəy cilovu tərpətdi, at sanki sahibinin istəyini anladı, yaşıl düzənlikdə dağlara sarı qanad açdı. Işıqlı dağın ətəkləri çəmən idi, zirvələrdə qar görünürdü. Göylər sanki burda torpağa daha yaxın idi. Əl uzatsaydın, ağ buluda çatardı. Buludlar göy üzündə ağappaq tüstü kimi axırdı. Sonra bu ağ tüstü dağlardan aşağıda yaşıl yamacların qoynuna dolurdu. Az keçmədi ki, çən dağların üzünü tutdu.

Sultan bəy atını irəli sürdü, sinəsini acıdan, boğazını göynədən sərt dağ havası bu anda Sultan bəyin içindəki narahatlığı, əndişəni ətirli dağ mehi ilə silib apardı. Bu anda ona elə gəldi ki, çırpınan, duyğuları pərvaz edən ürəyi bu dağlar boydadır. İftixar hissi, bu yerlərə dərin sevgi hissləri, bu yerləri göz bəbəyi kimi qorumaq inadı, babalardan miras qalan qəhrəmanlıq, igidlik hayqırışı – Sultan bəyin zəhnini itilədi, qollarına güc, qüvvət verdi.

Bəlkə də bu yerlərdə yüz dəfə olmuşdu. Yüz dəfə dağların ətəyində at səyirtmişdi. Amma elə bil yüz dəfə də bu yerlərdə təzədən doğulmuşdu. İndi də ilk dəfə görürmüş kimi, bu yerlərə heyran olurdu. Qürur, iftixar hissi ilə bu yerlərə yenidən bağlanırdı.

Yamaclarda bir-birinə dolaşan və pozulmaz naxışlar kimi qalan izlərdə Sultan bəyin də izi vardı. Atası Əlipaşa bəyin, babası Almurad bəyin, babalarının və ulu babalarının bir vaxtlar bu yerdə at oynatdıqlarını bu yamaclar bir nağıl kimi, yaddan çıxmayan bir əfsanə kimi sinəsinə yazmışdı... Bu yerlərdə yağlı düşmənin izi yoxuydu. Yağlı düşmənin bu yerlərə – saf bulaqlara, qaynar çeşmələrə, gül-çiçək ətirli düzlərə, yamaclara nəfəsi toxunmamışdı. Gecə-gündüz işıqlı dağdan əsən küləklər Qaragölə sığal çəkir, layla çalır, dinclik və sakitlik içində bu yerlərin paklığını, saflığını qoruyur.

Yüzbaşı Teymur bəy atdan düşdü:

– Bu nə gözəllik, Sultan bəy? Ağıma da gəlməzdi ki, bu yüksəklikdə yerləşən yaylağın ağılı başdan alan gözəlliyi var.

Sultan bəyin iftixar hissindən köksü qabardı:

– Zəngəzur Azərbaycanın göz muncuğudur. Dağları, çayları, meşələri bol. Hər qayanın, hər daşın altında bulaq qaynayır.

Sultan bəyin gözləri yaşardı. Nigarançılıq, narahatlıq qara bulud kimi içinə doldu. Yenidən çevrilib başı qarlı işıqlı dağa baxdı. Bu anda işıqlı dağ ona qərib, məhzun göründü. Ona elə gəldi ki, aşağılarda qan çilənən torpağın sızılması bu yerlərə qədər gəlib çatır. Bulaqlar ağlar, çeşmələr bulanıqdır. Zəngəzurun qan damarları kimi dağlardan axıb gələn gur çayları – Bərgüşadın, Tərtərin, Həkərinin, Bazarçayın sularına qan çilənir. Düşmənin indi də yaylaqlara can atır. Qan qoxulu yuxularında bu yaylaqları görür. İşıqlı dağın başında ildirimlər çaxır, şimşəklər oynayır. Çünki təhlükə, qanlı savaşa qoxusunu bu dağlar da alır.

Sultan bəyin gözü doldu. Sanki bu anlarda göylərin qara buludu üreyində, yağışı gözlərindəydi... Sanki atın üstündə şahənə görkəmli, cəngavər duruşlu, müdrik Sultan bəy deyildi. Sanki bu anlarda anasından ayrılı bilməyən, bu ayrılığın hicrində yanıb-qovrulan uşaq kimiydi və Sultan bəyin birdən-birə özünə acığı tutdu. İçindən gələn hayqırış elə bil küləklərə qoşulub dağların zirvəsinə qanad açdı: “Elim-obam, dağım-daşım. Məğrur dayanın. Sinənizi düşmənin atlarının tapdağına vermərik. Eşidirsiz məni? Nə qədər ki, biz varıq, səni bizdən ayırmağa, Zəngəzuru Azərbaycandan ayırmağa gücünüz çatmaz.

Dünən Əlipaşa bəy vardı.

Bu gün Sultan bəy var...”

Uzaqda günəşin altında sanki dağların zirvəsindən qopmuş kimi, iki iri qurğuşun damla göründü. Yüzbaşı təəccüblə soruşdu:

– Bu qurğuşana oxşar nədir, Sultan bəy?

– Bunlar yan-yana iki göldür. Qaragöl gölü.

Amma yaxınlaşdıqca göllər firuzəyi rəngə çalır. Tərtəmiz, şəffaf su ayna kimi parıldayırdı. Sanki bu dərəli-təpəli, daşlı-qayalı çöllərdə bir möcüzə kimiydi Qaragöl.

Atlarını Qaragölün qırağında saxladılar. Yüzbaşı Teymur bəy atdan düşüb əllərini gölün sərin suyu ilə yudu, üzünə çırpdı. Sultan bəy də atdan düşdü. Teymur bəy heyretlə dedi:

– Bu göllər doğrudan da bu yerlərdə Tanrının bir möcüzəsidir.

– Qaragöl yaylağın göz bəbəyidir, qiymətli incisidir. Ermənilər ona görə buraya can atır. Onu işğal etmək eşqinə düşür. – Sultan bəy düşüncəli halda dedi.

Yüzbaşı durbini gözünə qoydu, yüksəklikdən uzaqlarda güclə seçilən evləri, yaşıllıqları seyr etdi və dedi:

– Bu yüksəklik çox əhəmiyyətlidir. Qərb tərəfdə yaşayış məntəqələri görürəm. Bura haradır?

Sultan bəy durbinnə qərbə tərəf baxdı:

– Bu görünən yer Naxçıvan, ordan o tərəfdə isə Vedibasardı. İndi şərq tərəfə bax, yüzbaşı. Şərq tərəfdə Qarabağ, Gəncəbasar, Muğan yerləşir.

Yüzbaşı Teymur bəy xeyli baxdı və hərbiçi səriştəsi ilə astadan dedi:

– Sultan bəy, dayandığımız həmin bu yerdən yaşayış yerlərini çox asanlıqla vurmaq olar. Hətta, deyərdim ki, bu mahalları döyüzsüz də almaq çox asandır. Nəyin bahasına olursa olsun, Qaragöl düşmən əlinə keçməməlidir.

– Qaragöl yaylağı ermənilər üçün həm Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək, həm də maldarlıq üçün çox əhəmiyyətlidi. Onların yaylağı yoxdur. Buna görə də yay aylarında sürüləri, naxırları aranda qalıb istidən tələf olur. Amma canımızı versək də, bu yaylaqları düşmən əlinə keçməsinə imkan vermərik. Ermənilər Qaragölü ancaq yuxusunda görər.

Atlar xeyli uzaqlaşdı. Sultan bəy təmkinli görünsə də, səsində bir qəzəb və sinirə bilmədiyi övkə vardı:

– Zəngəzurlular hələ ölməyib ki, düşmən gəlib onun oylağında at oynatsın. Biz bu yerləri qoruyacağıq, yüzbaşı. Hazırda Canqurtaran dağının ətəklərində cavanlarımız təlim keçir, ölüm-dirim savaşına hazırlaşırlar. Mən istərdim ki, bu təlimlərdə sən bizə yardımçı olasan.

– Baş üstə, sevə-sevə. Türkiyə daim sizin arxanızdadır, bəy.

– Mən özüm də hərbi təhsil almışam. – Sultan bəy təbəssümlə dedi.

– Doğrudanmı, bəy?

– Atam Əlipaşa bəy haqqında eşitmişəm.

– Çox igid, çox mərd bir adam olub Əlipaşa bəy. Ölənin günə qədər də nə atdan düşüb, nə də silahını yerə qoyub. Deyilənə görə, daşnaklar onun kölgəsindən də qorxarmış.

– Bəli, Əlipaşa bəy ermənilərin canında bir qorxu yaratmışdı. 1905-06-cı illərdə bu yerlərdə qanlı savaqlar gedib. – Sultan bəy dərinə nəfəs aldı, bir gözünü qıyıb uzaqlara baxdı. Bu anlarda fikri, xəyalı o illərə getdi.

Yüzbaşı əlini onun çiyinə qoydu:

– Sultan bəy, sən demədin axı, hərbi təhsil aldın, sonrası...

– Sankt-Peterburqda Hərbi Akademiyada oxudum. Amma başa vurmadım. Akademiyadan yarımçıq çıxdım.

– Niyə?

– Çünki öyrəndiklərim mənə yetərdi. Mən çar ordusunda ruslara xidmət etmək istəmədim. Ruslar da bizə düşməndilər. Erməninin arxasında durub onu üstümüzdə köpək kimi qısqırdan rusdu... Bir də mən Zəngəzura lazım idim.

– Bəs Əlipaşa bəy təhsilini yarımçıq qoyduğuna görə səni tənbeh etmədimi?

– Yox, qayıtmağım, əslində, ürəyindən oldu. O qanlı savaş illərində Zəngəzur Əlipaşa bəyin sayəsində ermənilərin əlinə keçmədi. Ermənilər yenidən bizimlə torpaq davasına başlayır. Bu savaş da elə bilirəm ki, Qaragöldən başlayacaq. Olsun, başlasınlar.

Atların başını Laçına tərəf çevirdilər.

* * *

Ağammədin iri, pəhləvan cüssəsi qapıda görünəndə içəridə oturanlar tez ayağa qalxdılar. Qarayanız sifətində, iri qaynar gözlərində daim bir sərtlik olan Ağamməd içəridəkilərlə görüşdü və otağın baş tərəfinə keçdi. Döşəkçənin üstə oturub, kürəyini yastığa söykədi. Canındakı yorğunluq, gözlərinin kökünə çökmüş yuxusuzluq sanki o anda özünü biruzə verdi. Günlərlə at belindən düşmədiyindən, ayaqları sızıldadı. Adamların gözü ondaydı. Ağamməd, yuxusu qaçsın deyə, gözlərini ovxaladı, handan-hana üzünü yanında oturmuş cavana tutdu və gümrah səslə soruşdu:

– Mahmud, nə var, nə yox?

Mahmud dizləri üstə ona tərəf çəkildi və cavab verdi:

– Uşaqların hamısı sənənin əmrini gözləyir, Ağamməd.

– Sultan bəy bizə üç qatır yükü silah-sursat göndərüb.

Yer-yerdən alqışladılar:

– Sağ olsun, bəyi.

– Var-dövlətini silah-sursat almağa sərf eləyir Zəngəzurun bu qeyrətli oğlu.

– Sultan bəy olmasaydı, qalmışdıq bu ermənilərin əlində.

Ağamməd söhbəti kəsmək üçün ucadan dedi:

– Canqurtaran dağının ətəklərində yeddi yüz nəfər cavan yüzbaşı Teymur bəyin köməyi ilə hərbi təlim keçir. Bizimkilərin də bu təlimdə iştirakı vacibdir, – Ağamməd oturanlara nəzər saldı, onun sifəti qayğılı bir ifadə aldı, – amma bir məsələ var, gərək biz həm də Cağazuru qoruyaq. Düşmən bu kəndə ayaq basa bilməsin. Bunun üçün nəzarət postları yaratmalıyıq.

Hacılarlı Ağalar öz fikrini bildirdi:

– Cağazur erməni yuvası olan Gorusun yaxınlığındadır. Belə ki, Gorusun Goznidzor, Tex, Xindzoresk və Daşkənd kəndlərinin erməniləri Cağazuru asanlıqla işğal edə bilərlər. Bunun qarşısını almaq üçün Gorusa gedən dağ yolunun üstündəki Qaravultəpədə, Mərkəz və Kömür quyusu adlanan yerlərdə postlar qoyulsun. Bu yerlərə bələd olmayan adam dağda-daşda asanlıqla yolunu azar. Əgər bizimkilərin silah-sursatı bol olsa, burda bir ordunu məğlub edərik, bir addım da irəliyə getməyə qoymarıq.

– Düz deyirsən, Ağalar. – Ağamməd üzünü ona tutdu. – Bizim Cağazur kəndi daim ermənilərin diqqətində olub. Onlar indi nəyin bahasına olursa olsun, bu kəndi işğal etmək niyyətindədirlər. Çünki başqa kəndlərə baxmış, Cağazur düzən yerdədir, onlar bu kəndi ələ keçirərlər, o zaman Malıbəyli, Qarıqışlaq və Zeyvə kəndlərini asanlıqla işğal edərlər.

– Biz ölmüşük ki, erməni gəlib Cağazura girsin? – otağın baş tərəfində oturub deyilənlərə sakitcə qulaq asan Bayandurlu Gülümlə, Malıbəyli Zaman yerlərindən qalxdılar. Gözlərindəki nifrət qığılıcı kimi alışıdı.

– Sakit olun, – Ağamməd, sözüne davam elədi: – amma daşnaklar bu yerlərə nabeləddir, asanlıqla postda keşik çəkən müdafiəçilərimizin gülləsinə tuş gələrlər.

Hacılarlı Ağalar başını buladı:

– Sən buna çox da arxayın olma, Ağamməd. Bunlar iy bilən çaqqal sürüsüdür. Bir də yerli ermənilər də dağ yollarına yaxşı bələddir. Ona görə də keşik çəkənlər ətrafı daim nəzarətdə saxlamalıdır. Daha vaxtı yubarmayaq. Silahları Sultan bəyin dəstəsinə gedəcək cavanlara paylayın. Hava işıqlanan kimi yola düşmək lazımdır. Postlarda keşikçilər həftədə bir dəfə dəyişəcək. Ona görə də ərzağı bol eləyin ki, korluq çəkməsinlər, – sonra da üzünü Mahmuda tutdu: – Mahmud sən, Məmməd, bir də Məhin postlarda keşik çəkmək növbəsi sizindir. Cağazur sizə əmanət.

Üçü də ayağa qalxdı:

– Oldu, Ağamməd. Cağazurdan nigaran qalmayın.

* * *

Sultan bəy kəşfiyyatdan qayıdan Xanalını, Fərhadı, Alını və Həsəni qəbul etdi. Hava sazaq idi. Kürdhacı kəndi gecənin qaranlığında sakit bir yuxu içində mürgüləyirdi. Sultan bəyin mülkündə hamı oyaq idi. Bəyin qonaqları vardı. Şam yeməyindən sonra bağçada samovarlar salınmışdı.

Əlvan xalılarla döşənmiş salonun bir tərəfində divar sobası yanırdı. Qıpqırmızı qızarmış közlər içəriyə bir rahatlıq və istilik gətirirdi.

Kəşfiyyatçılar gözləri Sultan bəydə, donmuş əllərini ovuşdurur, sobanın istiliyi yorğun gözlərinə yuxu gətirirdi.

Sultan bəy kürəyini yastığa söykəmişdi. Əlində tez-tez çevirdiyi təsbeh dənələri şaqıldayırdı, sanki bu səs Sultan bəyi bu ev-eşikdən, qonaqlardan ayırıb uzaqlara aparırdı.

Yemək-içmək qurtardı, süfrə yığışdırıldı. Ortaya çay gəldi. Sultan bəy çayını qarşısına çəkdi, üzünü Xanalıya tutdu:

– Yol sizi çox yormadı ki, Xanalı?

– Xeyr, bəy. Yol yormadı. Amma gördüklərimiz bizi təşvişə saldı.

– Buyur, Xanalı, eşidirəm sizi.

Xanalı bir az da irəli çəkildi. Gecə-gündüz at belində olduğundan, topuqdan yuxarı ayaqları şişmişdi. Amma o, bunun fərqi deyildi:

– Xəbərlər ürəkaçan deyil, bəy. Qaragöl yaylağı təhlükə altındadır. Ermənilər soyuğa, şaxtaya, borana məhəl qoymadan Qaragölə qatırlarla, arabalarla silah-sursat daşıyırlar. Özü də bunu gizli saxlayırlar.

- Necə gizli saxlaya bilərlər, Xanalı?
- Çünki gündüzlər yaylağa gedən yollar boş olur. Qaş qaralan kimi Gorus yollarında saysız-hesabsız silah yüklənmiş qatırlar, arabalar görünür. Hətta biz topların da yaylağa daşındığını gördük. Onlar böyük savaşa hazırlaşırlar.
- Canlı qüvvə necə?
- Yaylağa qədər qalxdıq. Əsgərlər çadır qurub. Belə çıxır ki, elat yaylağa qalxana qədər onlar Qaragölü işğal etmək, mal-heyvanlarını yaylağa gətirmək niyyətindədirlər. Belə güman edirik ki, onların fikri həm də yaylağı işğal etdikdən sonra Qarabağa, Naxçıvana, Vedibasara əl yetirməkdir.
- Sultan bəy yerindən qalxdı:
- Xanalı, uzaq yol gəlib yorulmuşuz. Gedin dincəlin. Amma sabah burda olun. Çal Aslan da gələcək. Məsləhətləşək. Qaragöl yaylağına təkçə biz yox, Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı rayonlarının maldarları da köçür. Yaylağın əlimizdən çıxmağı bölgələrin əhalisinə ciddi ziyan vurur, mal-heyvanları yayın istisində aranda qalıb tələf olar. Ona görə də bu bölgələrin bəylərini görüşə dəvət etməli, daşnaklara qarşı birləşib bu bəlanı üstümüzdən atmalıyıq.
- Oldu, bəy.

* * *

- Çal Aslan soruşdu:
- Bəyləri görüşə hara çağırısaq yaxşıdı, bəy?
 - Bu görüş gizli olmalıdı, Aslan bəy. Bundan kimsə xəbər tutmamalıdı. Əgər məlumat ermənilərə sızarsa, onda biz bəri başdan heç savaşa girməsək yaxşıdı.
 - Düz deyirsiniz, bəy. Bütün planlarımız puça çıxar. O zaman harda görüşsək şübhə oyatmaq, bəy? – Çal Aslan təkrar, səbirsiz halda soruşdu.
 - Məncə Cicimli kəndinin yaxınlığındakı Malik-Əjdər türbəsinin yanı etibarlı yerdir. Kimsənin ora ayağı düşmür. Gözdən-könüldən uzaqdır.
 - Düz deyirsiniz, bəy. Cicimli heç mənim də ağılıma gəlməz.
 - Xanılığın hərəsi bir bölgəyə getsin. Bəylərə yazılmış məktubları çatdırsınlar. Döyüş planını bir yerdə hazırlayaq.
 - Oldu, bəy.
 - Qıs-qıvraq geyinmiş kəşfiyyatçılar yenidən atlara mindilər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və Qatar bölgələrinə üz tutdular.

– 3. –

- Humay Kərəmi qəflətən qarşısında görəndə bir addım geri atdı, içinə sanki cil atmış əndişə, qorxu ağrı kimi bütün bədəninə yayıldı, gözlərinin içinə qədər doldu.
- Nə var, nə deyirsən? Çəkil yolumdan.
 - Kərəm ətrafa baxıb pıçılıtlı ilə dedi:
 - Mən sənə kölgənəm, Humay. Niyə belə rahatsız olursan? Hara getsən, arxanca sürünəcəm.

– Sən koramalsan? Yox, gürzəsən. – Nifrətli, kinli baxış Humayın üzündə gözəl deyilən hər nə vardısı, mülayim təbəssümünə qədər – hər şeyi sanki zəhərə bükdü. Bu zəhər səsine qədər çökdü:

– Rədd ol. Yoxsa qışqırıb hamını bura tökərəm. Sənin erməni olduğunu deyərəm.

– Mən səni xəbərdar etmişəm. Yoxsa peşman olarsan. Bir də gözlünü açarsan ki, ətrafında olan əzizlərin, doğmaların, güvəndiyin nişanlın baltalanıb. Başa düşdün? Burda, içində bizimkilər var, onlar məni qoruyur. Sultan bəyə xəbər verməyi ağlından belə keçirmə. Sən mənim tapşırıqlarımı yerinə yetirəcəksən. – Kərəm gözucu ətrafa baxdı və çibində gizlətdiyi silahını çıxardı.

– Ağlın erməni qızlarına getməsin.

– Erməni qızlarına nə olub? – Kərəm əsəbi dedi və dişlərini qıcadı.

– Sultan bəy axırınıza çıxacaq, sizi sizin olmayan bu torpaqlardan didərgin salacaq.

– Doğrudan? – Kərəmin ağzı əyildi: – Sən bədbəxt bir müsəlman qızısan.

– Xoşbəxt erməni, bizi hədələyən sənsən.

– Humay, səni gözləyirlər, sağım başlanıb. – Məzahirin gülər gözlərini görəndə Kərəm özünü yığışdırdı, saxta təbəssümü gözlərindəki öfkəni, nifrəti gizlətdi.

– Uşaqlıq illərimizi bir anlıq xatırladıq. Anam Humayı çox istərdi.

Məzahirin üzü sərtləşdi, qaşqabağını tökdü. Kərəm özünü onda qoymadan, arxaca tərəf getdi. Məzahir onun arxasınca baxıb başını buladı:

– Bu adama heç ürəyim qızmadı, Humay.

– Mənim də.

– O sənə nəse dedi?

– Yox. Amma indi qarışıq zamanadı.

– Deyəsən, bu da Çanqurtarana getmək, ermənilərlə döyüşmək istəyir.

– Məzahir... – Humayın səsində açıq-aşkar bir əndişə duyuldu, gözləri iri-iri açıldı. Amma sözlər elə bil ilişib boğazında qaldı.

– Sözlüsən, gizlətmə.

– Düzdü, Kərəmlə uşaqlığımız bir keçib. Amma mən indi onun hansı dinə, məssəbə qulluq elədiyini bilmirəm. Orda onu gözədən qoyma.

– Başa düşdüm.

– Onunla mehriban ol, özünü sadələvh göstər.

– Görürəm sən nəse bilirsən.

– Sənə ehtiyatlı olmağı tövsiyə eliyirəm, Məzahir.

Humay zorla gülümsündü, bununla da içindəki əndişəni ört-basdır elədi və arxaca doğru getdi.

* * *

Obada sakitlik yarandı. Təkcə havaya, buluda, ay və ulduzlara hürən çoban itlərinin səsi gəldi. Çadırların qabağında ocaqlar alovlanırdı. Şam yeməyinə hazırlıq görülürdü.

Ay işığında bozumlu görünən Çalbayır dağlarını sanki qaranlıq qara əjdaha kimi uddu.

Məcid çadırdan çıxdı, əlini ağızına tutub astadan səsləndi:

– Kərəm, ay Kərəm, hardasan? Çörəyimizi yeyirik, yubanma, gəl.

Karen könülsüz cavab verdi:

– Burdayam, gəlirəm.

Adəm onun qaşqabaqlı üzünə baxıb əl saxladı:

– Kərəm, kefin yoxdu? Yoxsa, aran üçün darıxmısan?

Karen tələsik cavab verdi:

– Soyuqlamışam. Yəqin ondandır.

Məcid bir tikə lavaşla qabı sivirdi və təntənə ilə dedi:

– Bizimkilər Canqurtaran dağına yığışır. Deyirlər, bura hər yerdən kömək gəlir. Biz də gedib onlara qoşularıq, inşallah, ermənilərin beli qırılacaq, inşallah. Anaları ağlar qalacaq, inşallah.

Karen soruşdu:

– Erməni ordusunun qarşısında Sultan bəy duruş gətirə biləcəkmi? Yəni o qədər silahı-sursatı varmı?

– Sultan bəy bütün var-dövlətini bu yolda qoyur. Eşitdiyimə görə, Bakı milyonçuları da silah-sursat göndərib.

Cilovunu çəkə bilmədiyi hirs-hikkə Kareni içində kəsib-doğradı. Gözlərini qaldırıb kimsənin üzünə baxmadı... İri tikəni ağızında çeynəyə-çeynəyə başını tərptədi:

– Sultan bəy inanmıram ermənilərə bata bilə.

– Niyə? – Məcidin sifəti acı alma kimi bürüşdü.

– Onlar hər yerdən yardım alırlar. Ordularını generallar idarə eləyir.

– Sultan bəy də hərbi akademiyanı qurtarıb.

– Akademiyanı qurtarıb, müharibənin içində ki olmayıb.

Adəm sanki alovlanmış kimi, yerindən dik qalxdı, əlini Karenin boynuna atıb sıxmağa başladı: – Sənin başını ilan başı kimi əzərəm.

Hikkəsindən Adəmin sifəti qıpqırmızı qızardı, gözlərinin içi də qan rənginə döndü. Məcid onu Karendən ayıraraq zorla kənara çəkdi:

– Adəm, özünə gəl.

– Görmürsən, dığaların dəyirmanına su tökür, ilahiləşdirir onları. Bəlkə bu ermənidi əəə, biz bilmirik.

Karen kənara çəkilib dizlərini qucaqladı. Onun fağır və mağmun görünüşü Məcidin ürəyini yumşaltdı:

– Yaxşı, yaxşı, çaydan qaynadı, çay gətirirəm.

Məcid ocağın üstə qaynayan çaydana kəklikotu atıb yerə qoydu, dəmir parçaları doldurub süfrəyə çay gətirdi. Adəm Karenə gözaltı, qanlı-qanlı baxdı, üzünü Məcidə tutdu:

– Sultan bəyi bəzi nankor adamlar yaxşı tanımır. Sultan bəy qoymaz ki, bir erməni dığası Zəngəzurun bir qarış torpağına sahib ola.

Məcid istehza ilə gülümsündü:

– Ə, erməni tülkü kimi qorxaq, çaqqal kimi hiyləgər, canavar kimi qəddardı.

– Ermənini mən ancaq çaqqala bənzədirəm, – Adəm nırç atdı. – Heyvanların arasında çaqqal kimi namərđi yoxdu: həm hiyləgər, həm qəddar, həm vəhşi. Çaqqal çox təhlükəli. Bir nankor adama heç vaxt canavar oğlu canavar demirlər, çaqqal oğlu çaqqal deyirlər.

– Adəm, sən azdan-çoxdan oxumuş adamsan, deyirlər bu ermənilər rusların nökeridi.

– Düzdü, erməni daim urusun qabağında belibükük nöker olub. Əmim erməni arvadı almışdı, sonra peşmanladı, talağını geri oxutdu.

Məcid hirsləndi:

– Otur aşağı, erməni anaları dünyaya insan əvəzinə gürzə balaları gətirir.

Karen çadırdan çıxdı, əli-qolu bağlı məhkumlar kimi, ocağın qırağında çöməlib oturdu. Adəmlə Məcidin erməni söhbəti sanki içəridən açılan güllə kimi ocağın başında onu yaxalayır. Əlini qoynunda gizlətdiyi silahına toxundurdu. İçində qaynayan nifrət sanki şeytan kimi onu içəriyə çəkdi: “Gedim vurum ikisini də öldürüm, gecə ikən aradan çıxım. Yox, Karo mənim özümü güllələr. Ona Sultan bəy lazımdı, çulucurıq çobanlar yox...”

– Evi yıxılsın urusun. Bu namərdləri bizim torpağa köçürdükleri yerdə. – Adəm əlini göyə açıb qarğıış eləmək istədi, Məcid onun dizini basdı:

– Əşi, qarğıış gedib urusa çatmır, eşitdiyimə görə, ermənilərin arasında çoxlu urus əsgərləri də var.

Ocağın üstündəki his basmış çaydan qaynadı. Karen gözünü çaydana dikdi, içəri qulaq verdi, ayağa qalxıb çayı dəmlədi, parçalara süzüb içəri apardı. Çırağın zəif işığı, çadırı basan qaranlıq onun gözlərinin içindəki nifrət alovunu gizlətdi.

Çayları görəndə Adəmin üzü güldü, hər şeyi untdu:

– Sağ ol, Kərəm. Susuzluqdan ciyərım yanır, bayaqdan çay içmək istəyirəm, – üzünü Məcidə tutdu. – Sabah bizdən də bir dəstə Çanqurtarana yola düşür. Atları hazırlayaq.

– Mən də gedəcəm. – Karen səsindeki titrəyişi gizləməyə çalışdı: – Onlarla savaşımaq üçün əlim gicişir.

– Barı güllə atmağı bacarırsan?

– Bir vaxt ova gedərdim.

– Hə, onda lap yaxşı.

...Çobanlar yuxudaydı. Ay Çalbayır dağlarının zirvəsində dayandı. Sanki gecə qarqara görünən dağlar başı üstündə iri, gümüşü sini tutmuşdu.

Məcid böyrüstə çevrildi, yuxuda sayıqladı. Adəm üzüqoyulu uzanıb yastığı qucaqladı. Bayırdan qarışıq səslər gəlirdi. Obalardan kənarında düzəngahda atlar hörüklənmişdi. Çoban itləri həvəssiz hürüşürdü. Karen yerindən qalxıb Adəmlə Məcidin başının üstündə dayandı. İçində sönmək bilməyən nifrət sanki alovu səngiməyən ocaq idi.

Qalın gödəkçəsini geyindi, papağını başına basdı və çadırdan çıxdı. Sanki ay işığı yuxu kimiydi. Hər şeyi ağışuna almışdı. Tək söyüdə tərəf gedən alt yola düşdü və az qala yüyürə-yüyürə getdi. İçinə dolmuş təlaş ürəyinə çırpıntı gətirdi. Addım atdıqca elə bil ürəyinin çırpıntısı da artırdı və qaranlıq qara vahimə kimi onu bürüyürdü.

Tək söyüdüün yanına çatmamış, təpənin arxasından iri kölgə çıxdı, Karenin qarşısını kəsdi. Onu qolundan tutub təpənin arxasına atdı və nəfəsi kəsilə-kəsilə soruşdu:

– Səni görənlər olmadı ki?

Karen səsi tanıyıb irəli getdi:

– Vartancan, sənsən? – Karen sanki qürbətdə əzizini tapmış kimi, sevindi.

Vartan etinasız halda ona arxa çevirdi, söyüdüün altına çatanda Karenlə üz-üzə dayandı:

– Biz hər gün buradan Sultan bəyin qətlə yetirilmək xəbərini gözləyirdik. Amma sən rahatca bu gözəl yaylaqda kefi eləyirsən, o qıza sevgi nağılları danışırısan, musurmanların qoyunlarını otarırsan.

– Akbercan, sən nə danışırısan? Burası mənim üçün bir cəhənnəm. Sultan bəyi bir dəstə süvari qoruyur. Onun çadırına yaxın düşmək ulduzlara əl uzatmaq kimi bir şeydi.

– Karonun sənə güvənci çoxdu. – Nerses tənbel-tənbel əsnədi.

– Mən də bilirəm, Sultan bəy Zəngəzurun işğalında yolumuzun üstündə dayanan bir qaladı.

– Bu qalanı məhv etmək lazımdı. Sultan bəyi, onun sağ əli olan Çal Aslanı. Yoxsa biz Qaragölü işğal edə bilmərik. Bunu Karo söylədi. Bu qızılları Karo sənə göndərüb, – kiçik qızıl kisəsini Karenə uzatdı. – Bu qızıl Sultan bəyə gedən yolları üzünə açmalıdı, başa düşdün? – Vartan az qala kisəni onun gözüne soxdu. – Sultan bəyi öldürməsən, Karo özü səni güllələyəcək.

* * *

Sultan bəy başının dəstəsi ilə günortaya yaxın Laçının Cicimli kəndinə yetişdi. Süvarilər Cicimliyə girmədən dolama yollarla kənddən xeyli aralı geniş düzənliyə çıxdılar. Məxfi görüş burda keçiriləcəkdi. Dağların sərt soyuğundan sonra Cicimli düzünün günəşlə isinən havası Sultan bəyə xoş gəldi. İrəlində Malik-Əjdər türbələri göründü. Sultan bəy atının cilovunu çəkib saxladı. Türbələri heyranlıqla seyr etdi. Üzünü Bəhlul Behcətə tutdu:

– Sən oxumuş adamsan, Bəhlul bəy. Görəsən Malik-Əjdər kim olub?

Bəhlul Behcət də türbələri diqqətlə süzdü və bildiklərini Sultan bəyə çatdırdı:

– Bir vaxtlar bu yerlərdə qızğın savaqlar gedib. Gavurlarla müsəlmanlar arasında. Bildiyimə görə gavurlar bu yerləri işğal etmək istəyiblər. Bu döyüşlərdə Malik və Əjdər adlı iki qardaş da iştirak edib. Hər ikisi də kürd soyundan olub. Müsəlmanları başlarına toplayaraq qanlı savaqlar açılar. Düşməni geri çəkilib. Malik və Əjdərin igidliyi bir dastan olub dildən-dilə, nəsil-dən-nəslə keçib, onların haqqında əfsanə yaranıb. İllər sonra bu yerlərə sərkərdə Səlahəddin Əyyubinin yolu düşüb. Səlahəddin Əyyubi burda Malik və Əjdər haqqında əfsanəni eşidir. Çox duyğulanır və onların şərəfinə bu türbəni inşa etdirir.

Bəhlul Behcət atdan düşüb türbəyə yaxın gəldi. Türbənin divarlarına yazılmış yazılara diqqət etdi. Amma yazılar daşla cızılmış kimi pozulub getmişdi. Bəhlul Behcət üzünü çevirib Sultan bəyə təəssüflə dedi:

– Ermənilər bu qədim yazıları pozmuşlar.

Sultan bəy nifrətlə güldü:

– Öz tarixlərini yazmaq üçün.

...Türbənin yaxınlığında çadırlar quruldu. Ən böyük çadır Sultan bəyin və qonaqların idi. Çadırlarla üzbəüz ocaqlar alovlandı. Aşbazlar kabab çəkməyə hazırlıq görürdülər. Ocaqlardan kənarıda iri mis samovarlar tüstüləndi.

Çadırın içinə əldə toxunmuş gəbələr döşənmiş, mütəkkələr qoyulmuşdu. Sultan bəy keçib baş tərəfdə Çal Aslanla birgə oturdu. Rəcəb süfrə saldı, çay gətirdi. Bu anda Xanalı başını içəri uzatdı və xəbər verdi:

– Bəylər də gəldilər.

Həyətdə böyük qələbəlik yarandı. Xidmətçilər o anda atların cilovundan yapışıb yaxın yerdə, ağacların yanında hörüklədilər. Qubadlıdan, Zəngilandan, Qatar və Cəbrayıldan gəlmiş qonaqları çadıra apardılar.

Sultan bəy çadırdan çıxdı, bəyləri ehtiramla qəbul etdi.

Süfrə yığışan kimi, Zəngilandan gəlmiş yaşlı bəy üzünü Sultan bəyə tutdu:

– Camaat elliklə ayağa qalxıb, Sultan bəy. Biz səni özümüzə başçı seçmişik. Dediyin hər söz bizim üçün qanundur. Əli silah tutan adamlarımız sizin əmrinizi gözləyirlər.

– Silahınız varmı?

– Var, Sultan bəy.

– Silah sarıdan sıxıntı yoxdu. Sağ olsun Bakı milyonçuları – Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Şuşadan xan qızı Natəvan yardım göndəriblər. Türkiyədən də silahla kömək edirlər. Döyüş iki istiqamətdə gedəcək: Ağammədin dəstəsi Qazi gölünün işğalının qarşısını alacaq. Bir dəstə isə Qaragöl yaylağında düşmənin başını əzəcək. – Sultan bəy başını qaldıraraq Çal Aslanla baxdı. – Aslan bəy, söz səndədi.

Çal Aslan ayağa qalxdı. O, oturanlara nəzər saldı və təmkinlə dedi:

– Kəndlinin yaşayışı yaylaqlarla bağlıdır. Hər il bu yaylaqlara yüz minlərlə mal-qara çıxarılır. Əgər bu yaylaqlar olmasa, kəndçinin mal-heyvanı aranda qalıb istidən tələf olar. Vaxtilə çörək verdiyimiz bu nankor ermənilər bu yaylaqları əlimizdən almaq istəyirlər. Eyni zamanda, onlar burda bir güllə ilə iki dovşan vurmaq niyyətindədirlər.

Ağamməd özünü saxlaya bilmədi:

– Keçinin əcəli çatanda başını çobanın çomağına sürtər.

Sultan bəy ona göz ağırtıdı. Çal Aslan sözüne davam etdi:

– Bəylər, siz yaxşı bilirsiniz ki, daşnaklar 1905-06-cı illərdə Zəngəzuru bütünlüklə işğal etməyə çalışdılar. Əhali qəddarlıqla qətlə yetirildi. O illərdə Əlipaşa bəylə Sultan bəyin dəstəsi daşnakları niyyətlərinə çatmağa qoymadılar. Amma buna baxmayaraq, Zəngəzurun Şeki, Qarakilsə, Ağdülü, Urud, Qatar, Xələc, İncəvar, Karxana, Yeməzli, Daşnov, Göllü, Yök, Saldaşı, Mollalar, Oxçu-Səbədin, Atqız, Pirdovdan, Züzül, Fərcan, Sənanlı, Cüllan kəndlərinin xarabalıqları erməni vəhşiliyindən bu günə qalan nişanələrdi.

Bəylər rahatsız halda yerlərində qurcalandılar. Sanki bu anlarda həmin kəndlərdə ermənilər yenə müsəlmanlara qan uddururdular... Bəylər səs-səsə verdilər, gözlər alışıb-yandı, yumruqlar düyünləndi. Çal Aslan çadırda sakitliyin yaranmasını gözlədi və onları süzüb bu dəfə uca səsle: – Bəylər, – dedi, – daşnaklar Qarabağla Ermənistanın sərhədində yerləşən Qaragözü işğal etməklə Qarabağla Ermənistanı birləşdirmək istəyirlər.

– Biz savaşa hazırıq, Sultan bəy. Malımızla və canımızla.

Sultan bəy bir-birinə aman verməyən, bir-birinin sözünü kəsən bəyləri sakitləşdirdi:

– Bilirəm, siz qeyrətli adamlarsız. Torpağı düşməne güzəştə getməzsiz. Bilirsiniz ki, Qaragöl köhnə Gorusun üstündədir. Işıqlı dağa yol buradan gedir. Qazi gölünün əlimizdə olması o deməkdir ki, düşmənin Qaragölə yolu bağlanacaq. Ermənistandan oraya canlı qüvvə, silah-sursat daşıya bilməyəcəklər. Ona görə də Qazi gölünün alınmasında iştirak edən dəstəyə Ağammədi komandır təyin edirəm. Mən Ağammədə özüm qədər inanıram. Biz Zəngəzurun hər qarışına, – dağına-daşına, yoxuşuna, dərə-təpəsinə, keçilməz yollarına, gediklərə, ormanlara bələdik. Nəbələd adam isə bu yerlərdə it-bata düşər, yolunu azar. Bizim üstünlüyümüz bundadı. Yerli ermənilər daşnaklara bələdçilik etsə də, bizim qədər bu yerləri tanıyırlar. Hər daş, qaya bizim üçün səngərdir, bizimlə birgə döyüşəcək.

Ağamməd ayağa qalxdı:

– Bəy, – dedi, – aldığım məlumata görə, daşnak köpəkləri Gorus dərəsinə qatırlarla silah-sursat daşıyırlar.

– Onlar Köhnə Gorusa yaxın olan Qazi gölünü tutmaq, sonra da Qaragölə hərəkət etmək niyyətindədirlər. Onlar burada olan qüvvələrlə birləşməyə can atırlar. – Çal Aslan üzünü Ağammədə tutdu: – Xanlığilin gətirdiyi məlumata görə, ermənilər Minkənd istiqamətində hücumla keçəcəklər.

– Biz bunu bilirik, – Ağammədin qaşları çatıldı, nifrəti alov kimi gözlərində əks olundu, əsəblərini cilovlayaraq təmkinlə danışmağa çalışdı. – Kəşfiyyatçılarımız bu məlumatı mənə də çatdırıblar. Hacılarlı Ağalar, Mahmud və Məmmədlə vaxt itirmədən Malıbəy, Hocaş, Sadınlı, Minkənd kəndlərində olduq. Adamlar meydana toplandı. Erməni zülmündən əziyyət çəkmiş bu adamlar bizimlə savaşa getməyə hazır idilər. Onlara silah-sursat payladıq. Hazırda müdafiəçilər təlim keçirlər.

– Sizə göndərdiyim silah-sursat yetəri qədərdir. Təki erməni baş qaldırmağa qoymayaq, torpağımızın bir qarışını belə onlara güzəştə getməyək.

Qubadlıdan gəlmiş Cavad bəy qızgınlıqla dedi:

– Biz də varımızı-dövlətimizi bu yolda qoyacağıq, Sultan bəy. Sübh tezdən dəstələr Laçına doğru hərəkət edəcəklər.

Söhbət qaş qaralana qədər davam etdi. Ayağa qalxanda Bəhlül Behçət Sultan bəyə yaxınlaşdı. Əlində tutduğu dəsmalı səliqə ilə açdı və nəfis şəkildə çap olunmuş kitabı Sultan bəyə verdi:

– Bəy, – dedi, – Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyim “Quran”ın bir nüsxəsini sənə verirəm. Qoy bu “Quran” haqq savaşımızda bizə kömək olsun.

Sultan bəyin üzü güldü. “Quran”ı öpdü və gözünün üstə qoydu.

* * *

Yoxuşun qaşında gecənin içindən çıxıb gəlmiş kimi, qara süvarilər göründü. Ay başlarının üstündəydi. Ayın və ulduzların gümüş işığı altında süvarilər tələsmədən, sanki xəyal kimi bir-birinin arxasınca düzlənərək, tələsmədən gedirdi. Sonra süvarilərin sırası sanki dümdüz ox kimi birdən ortadan sındı və irəliden gedən atlı yoxuşdan aşağı yenib Malibəyli kəndinə girdi.

Süvarilərin hənirtisini alan kimi kənd itləri hürüşməyə başladı. Pəncərələrə qoyulmuş çıraqlar həmin anda gurlaşdı və elə bil hərəsi bir göz olub qaranlığın içinə baxdı. Malibəyli Zaman atını irəli sürdü və ucadan dedi:

– Komandir, camaat elə bilər ermənilər kəndə girib. Vahiməyə düşərlər.

Ağamməd ona cavab vermədən əlini ağzına tutub var qüvvəsi ilə qışqırdı:

– Malibəylilər, eşidin, mən Ağammədəm. Tez olun, meydana yığışın.

Qaranlığın içində açılıb-örtülən qapıların taqqıltısı eşidildi. Sonra taqqıltı kəsdi, itlərin hürüşməsi dayandı və kənd qərrib bir səssizlik içində sanki nəfəsini içinə çəkib gözlədi. Mahmud atın belində meydanı dörd dolandı, gəlib Ağammədin qarşısında dayandı:

– Komandir, bunlar bizə inanmadılar. Yazıqdılar, həyəcan, qorxu keçirərlər.

– Zatiqırıq çaqqallar o qədər hiylə işlədiblər ki, həqiqi müsəlmana da inanmırlar.

Malibəyli Zamanın hövsələsi çatmadı:

– Bəlkə gedim, qapıları bir-bir döyüm?

Ağamməd kəndə tərəf təkrar səsləndi:

– Malibəylilər, biz erməni deyilik. Mən Ağammədəm.

Yaxın həyətlərdən birində qapı açıldı, sonra da yaşlı adamın sevincək səsi gəldi:

– Bu ki, bizim Ağamməddir.

Az keçmədi ki, meydan adamlarla doldu.

Ağamməd üzünü malibəylilərə tutdu:

– Vəziyyəti gizlətməyə ehtiyac yoxdur. Yaylaqlarımız təhlükə altındadır. Ermənilər Qaragöl yaylağını işğal etmək istəyirlər. Hazırda onlar Gorus dərəsinə silah-sursat daşıyır, canlı qüvvə gətirirlər. Bizə çatan məlumata görə, daşnaklar Minkənd, Hocaz, Hacılar, Sadınlar, Əhmədli kəndlərinə hücum etmək, müsəlmanları soyqırımdan keçirmək, bundan sonra Qazi gölünə sahiblənmək istəyirlər. Bildiyiniz kimi, Qazi gölü Köhnə Gorus kəndinin üst tərəfində yerləşdiyinə görə, əgər bu yerləri işğal etsələr, o zaman onlar çox asanlıqla Qaragöl yaylağına canlı qüvvə və silah-sursat daşıyaçaqlar. Əgər Qazi gölü bizim əlimizdə olsa, yollar daşnakların üzünə bağlanacaq, Sultan bəyin dəstəsi də Qaragölə yığışmış daşnak ordusunu çox asanlıqla məhv edəcək.

Qəzəb, nifrət dalğası sanki tufan kimi meydanı silkələdi, yumruqlar düyünləndi, səslər sanki dağlara qədər yayılıb əks-səda verdi:

- Daşnaklara ölüm!
- Biz hazırıq, Ağamməd!
- Ölsək də torpağımızı vermərik!

– 3. –

Göy üzü sanki xam torpaq kimi idi: kainata bəs eliyəcək qədər ulduzlar yetirmişdi. Və indi gecənin sakit qaranlığında ulduzlar sayrışırdı. Bu ulduzların sehirlilişində Kürdhacı dərin yuxu içindəydi.

Dilruba xanım yatmamışdı. Sultan bəy atının başını Kürdhacıya çevirəndə Dilruba xanımın, gənclik illərində olduğu kimi, rahatlığı pozular, sanki içində daim şölələnen atəşdən yanaqları allanar, gözlərinin şafağı artar, yükünü çəkə bilmədiyi dərin bir həsrət, sevgi duyğusu ilə ərinə gözlərdi. Bəlkə də ötüb keçməyən, özü yaşlansa da, duyğuları dəyişməyən, əksinə, daha böyük atəşlə yanan bu hissələr ona görə köhnəlmirdi ki, nişanlı olduğu vaxtlardakı kimi, Sultan bəyi gec-gec görürdü. Günlərlə atın belindən düşməyən dözümlü, təmkinli Sultan bəy bir elin ağır dərini çəkirdi. Bir elin, bir mahalın ağır yükü onun çiyinlərindəydi. Sanki nağıl qəhrəmanları təkin ağ atına minib təkgözlərlə, əjdahalarla döyüşə gedirdi... Dilruba xanım əllərini Tanrıya açıb bütün qəlbi ilə öz qəhrəmanına dualar oxuyurdu. Amma bu qəhrəman indi təkə ona aid deyildi. Bu qorxmaz cəngəvər bütün Zəngəzur elinə aid idi. Zəngəzur torpağının bir parçasıydı. Əgər Zəngəzuru ondan ayırırsaydılar, Sultan bəy nəfəs ala bilməzdi, yaşaya bilməzdi.

Dilruba pəncərənin kənarında oturdu, ay işığında aydınca görünən yamaqlara, təpələrin döşündəki yollara baxdı. Gecənin içindən gələn səsləri dinlədi. Bu səslərin içindən at nallarının ona tanış olan səsini axtardı. Sultan bəyi ilk gördüyü andan içinə düşən atəş heç bir vaxt səngimədi, soyumadı, əksinə, daha da alovlandı və bütün ömrü boyu çəkəcəyi intizara inanılmayacaq qədər səbr göstərdi... Amma indi bu intizarda bir dadsızlıq, nigarançılıq, Sultan bəyi itirmək qorxusu vardı.

...Həyətdə at kişnədi və Dilruba xanım içinə sığmayan sevincin bolluğundan özünü itirərək qapıya getdi. Rəcəb cilovu Sultan bəyin əlindən aldı. Dilrubanı qarşısında görəndə iri ala gözləri heyrətlə açıldı:

– Hardan bildin gəlirəm, Dilruba? İndiyə qədər yatmayıb gözləmişən. Yoxsa quşlar qanadında sənə xəbər gətirdi?

– Ürəyim xəbər verdi, Sultan.

Sultan bəy yanaşı otağın bağlı qapısını açdı. İşığı yandırdı. Divar xalçasının üstündə atasının böyüdülmüş, az qala divarın yarısını tutmuş şəkli vurulmuşdu. O, bu şəkli Sankt-Peterburqda oxuyarkən böyütdürmüşdü. Bu şəkildə Əlipaşa bəyin iç dünyası, necə vardı, eləcə də üzünün sərt cizgilərində, ağır baxışlarında və bir də dodaqlarındakı təbəssümündə əks olunmuşdu.

Şəklin yanında xəncərlər asılmışdı. Bu xəncərlərin çoxu hədiyyə idi.

Əlipaşa bəy bu otaqda namaz qılırdı, saatlarla təsbeh çevirirdi. Sanki fikirləri, düşüncələri də bu təsbeh kimi sapa düzülərdi və Əlipaşa bəy

bəlkə də elə buna görə ermənilərlə döyüşə gedəndə daim zəfərlər qazanardı.

Bu otaqda çox güman ki, Əlipaşa bəyin ruhu yaşayırdı. Sultan bəy də atası kimi Kürdhacıdakı evinə gələndə bu otağın qapısını açardı, şəklin qarşısında dayanardı. İndi də şəklin qarşısında dayandı, sonra diz çöküb oturdu, atasının təsbehini götürdü və çevirməyə başladı. Barmaqları təsbehdə, fikri isə yenidən döyüş planını cizmağa başladı. Sanki Əlipaşa bəyin ruhu başının üstündəydi və o, sükut içində Sultan bəyi dinləyirdi. Başını qaldırdı, Əlipaşa bəy elə bil ağır baxışlarla oğluna xeyir-dua verdi.

Otağın qapısını örtüdü və uşaqlarına baş çəkdi. Şəfqətlə yorğanı üstlərinə çəkdi. Şirin yuxudan oyatmağa qıymadı. Bu anda ona elə gəldi ki, Kürdhacının küçələri daşnaklarla doldu, atlar fəryad içində qaçan, canını qurtarmaq istəyən adamları ayaq altına aldı, baltalar işə düşdü, evlər alovlandı. Sultan bəyin bu möhtəşəm mülkü alovların işığında görünməz oldu. Pəncərələrdən qanlı əllər, qanlı baltalar içəri uzandı. Yorğan-döşəklərdən qan şoralandı...

Sultan bəy açılmış süfrəyə də baxmadı. Həyətə səsləndi:

– Rəcəb, atı gətir.

Dilruba xanım onun qarşısına keçdi:

– Hara gedirsən, Sultan? Uşaqlar da bir üzünü görsün...

– Vacib görüş var. Gün çıxmamış, gərək qərargahda olam.

– Dualarımız sizinlədi, bəy.

– Özündən, uşaqlardan muğayat ol.

Sultan bəy gecənin qaranlığı içində xəyal kimi yox oldu.

– 4. –

Dığ kəndi yamaclarda pillə-pillə yerləşən, həyətinə tək-tük ağacı olan evlərdən ibarət idi. Erməni silahlılarının qərargahı yamacdan aşağıda düzəngahda geniş, bağlı-bağatlı həyəti olan evdə yerləşmişdi. Qarşıda savaşı olduğundan qərargah gecə-gündüz qarışıq qaynaşırdı. Həyətdə silahlı əsgərlər keşik çəkirdi. Bunların çoxu başıpozuq rus ordusunun saqqal basmış, toz-torpaqdan saçları bozarıb pırtlaşmış, yalnız gözləri qurd gözü kimi alışıb-yanan əsgərləriydi. İndi onlar ermənilərin ixtiyarındaydı və aldıkları pul müqabilində müsəlmanlara güllə atırdılar.

Nimdaş pal-paltarda üşüyən erməni silahlıları tüfənglərini çiyinlərinə salaraq əlləri ciblərində var-gəl edir, gah da ovuclarına isti nəfəslərini hovuraraq azacıq da olsa isinmək istəyirdilər.

Bu anda beli bükülmüş yaşlı qadın əl ağacına söykənə-söykənə qərargahın həyətinə girdi. Üzü susuz torpaq kimi qırıq-qırıq idi. Qırıqların içində tək-cə hansı rəngdə olduğu seçilməyən diri gözləri baxırdı. Ucaboy, seyrek sarı saqqallı erməni silahlısı onun yolunu kəsdi:

– Hara gedirsən, nənəcan? Bura qərargahdı.

Qarı üzünü turşutdu, onu yolundan kənar eləyirmiş kimi, əlini yellədi:

– Çəkil görüm. Komandirlə görüşəcəm. Sən məni sorğu-suala çəkməkdənsə, yaxşısı budu hörmətlə qolumdan tut və komandirin yanına apar. Komandirin adı nədi?

– Karo. Karo Hamparsumyan.

Qarı nazik qollarını sinəsində çarpazladı:

– Ah, canım Karo. Müsəlman kəndlərində onun göstərdiyi igidliklər haqqında eşitmişik. Biz onunla qürur duyuruq, oğlum.

Erməni əsgəri bic-bic gülüb qarını məsxərəyə qoydu:

– Yoxsa sən də döyüşə getmək istəyirsən, nənə?

Qarı əl ağacını silah kimi başının üstə qaldırdı:

– Lazım olsa gedəcəyəm. Mənim əziz ərim, əziz Karapetim müsəlmanları qıranda siz hardaydız? İnanıram ki, ananızın qucağında, – dişsiz ağı açılıb-yumuldu və elə bil sözlər də ağızından çətinliklə çıxdı.

– O halda Karapet gəlsin.

Qarı kədərləndi, gözləri sulandı:

– Onu indi mən də tapammaram. Çünki o, indi cənnətdədi. İnanıram ki, o, cənnətə bir müsəlmanı da buraxmayıb. Mənim Karapetim belə cəsurdur, vətənpərvərdir, oğlum.

– Sənə səhv məlumat veriblər, nənəcan. Karapetin başı cənnətdə qızlara qarışıb.

Qarı hirsəndi, əl ağacını yuxarı qaldırdı və çığırdı:

– Yalandı.

– Onda belə çıxır ki, Karapet cənnəti işğal edib.

– Mən də elə başa düşürəm, oğlum, – qarının səsində bir mülayimlik duyuldu, gözünün yaşını qoluna sildi.

– Əsgərlərə verməyə qoyunun-keçin varmı?

– Məndə qoyun-keçi saxlayacaq halmı var?

– Bəs onda komandiri neynirsən?

Qarı erməniyə tərəf əyildi və isti nəfəsi ilə pıçıldadı:

– Karapetin yadigarı olan qiymətli üzüyü Karoya vermək istəyirəm. Silah olmasa da heç olmasa patron alar, başa düşdün, oğlum? Bir patron bir müsəlmandır. Karapetin ruhu sevinər.

– Sevinər, sevinər, nənə. Sən get mal-heyvanını yaylağa hazırla. Biz yaylaqlardan bütün müsəlmanları qovacağıq.

– Ah, oğlum, bu üzüyü sənə verim, bunları Karapetin məzarına deməliyəm. Qoy, cənnətdə ruhu sevin. Karoya çatdırarsan. Adım Yelenadı. Nə bilim, bəlkə Karapeti tanıyır? Salam söylə.

Qarı əl ağacına söykənə-söykənə, amma bu dəfə çox gümrəh, qərar-gahın həyətidən çıxdı.

...Qərar-gahda isə qızğın müzakirə gedirdi. Uzun, şivərək, hərbi paltar geyinmiş Karo əllərini arxasında çarpazlayıb otaqda gəzişirdi. Uzunsov sifətində özündən müştəbehlik, razılıq vardı. Masanın üzərinə Zəngəzurun xəritəsi sərilmişdi. Masanın ətrafında döyüşü idarə edəcək komandirlər əyləşmişdi. Qaragölün və Qazi gölünün ətrafı qırmızı qələmlə işarə olunmuşdu.

Karo masanın yanında dayandı, əli ilə uzun, qara bıqlarını tumarladı, xəritəyə nəzər saldı və soruşdu:

– Sultan bəyin obasına göndərdiyimiz Karen çox əfəl çıxdı, onu aradan götürə bilmədi. – Karo dayandı, birdən hirsəndi, yumru gözləri sanki qanla doldu, – bu adamın var-dövləti başından aşır, minlərlə qoyun sürüləri, mal naxırları, Qafan mis mədənləri var. Andronik bu mədənlər haqqında eşitsə, məzhəb haqqı, onu Sultan bəyin əlindən alacaq və burada silah istehsal edəcək.

Yer-yerdən dedilər:

– Çox gözəl olardı, komandır.

– Amma Sultan bəy sağdı və bizimlə savaşa hazırlaşır.

– Karendən mütləq xəbər gələcək.

– Siz Allah, boş-boş xəyyallarla özünüzü yormayın. – Karo xəritəni qarşısına çəkdi. – Bizim kəşfiyyatçılar səhih məlumat gətirə bilmədilər. Onlar Sultan bəyin ordusunun Canqurtaran dağında yığışdığını deyirlər. Amma onlar hardan bizə yaxınlaşacaq, nə etmək fikrindədi, nə qədər canlı qüvvəsi var? – bilmirik.

– Bunu bilmək çətindir, komandır, – hərbi paltarlı erməni əlini kəmərinə keçirib qorxaq nəzərlə Karoya baxdı. – Zəngəzur elə bir yerdir ki, nabeləd adam bu dağdan-daşdan baş çıxara bilməz. Hər qayası-daşı bir səngərdir. Baş çıxarmaq çətindi.

– Mən silah saxladığımız anbarları gəzdim. Onu deyim ki, Çinqıllı dağının ətəyindən bu anbarlar görünür. Sultan bəyin ordusunun Çinqıllı dağının ətəklərinə hərəkət etmək təhlükəsi var.

Karo ilə üzbəüz oturmuş arıq, saqqallı erməni tələsik cavab verdi:

– Yollar nəzarət altındadı. Bu yollar çox təhlükəlidir. Hətta gündüzlər belə.

– Birdən onlar gündüz yox, bu yolu gecə keçdilər?

– Siz nə danışsınız, komandır? Gecələr dağ yolları ilə hərəkət etmək göz-görəti özünü ölümün qucağına atmaq kimi bir işdi. Uçurumların kənarında atların gedəcəyi yol o qədər ensiz və təhlükəlidir ki, atın ayağı büdrəsə, onu yüz kişi də xilas eliyə bilməz. Bu yolları o, gündüz keçə bilməz, o ki qaldı, gecə. Sultan bəyin Çinqıllı dağın ətəklərinə gəlməsi ağıl almayan bir işdi.

Karo fikirli halda dedi:

– Eləmi? O halda Sultan bəy gecə yola çıxmağa cürət eləməz. Biz Qazi gölünü əlimizdə saxlamalıyıq ki, Qaraqölə dayanmadan kömək göndərə bilək. – Karo məmnun halda əlini masaya çırpdı.

Komandirlər o anda ayağa qalxıb farağat dayandılar. Karo onların qarşısından keçib otaqda var-gəl etdi:

– Qələbəmizə kömək edən hər kəsi özüm mükafatlandıracam. Qorxağın, xainin də cəzasını yenə özüm verəcəyəm. İndi gedin.

Komandirlər çıxdılar. Əlində üzük olan əsgər Karoya yaxınlaşdı:

– Karocan, indicə bu üzüyü sizə yaşlı nənə gətirdi. Heç olmasa, bir ovuc patron almaq üçün.

Karo üzüyü aldı, baxdı və qəhərləndi:

– Bizim belə vətənpərvər nənələrimiz var. Zəfər mütləq bizimdi.

* * *

Canqurtaran dağının ətəkləri bir səhər savaşı havasına gözünü açdı: sanki böyük bir ordu silahlanıb düşmən üstə gedirdi. Müdafiəçilərin, süvarilərin dəstələri getdikcə sıxlaşırdı. Üzüaşağı dərə-təpələrdən, keçilməz yollardan, cığırlardan Canqurtaran dağına tərəf süvarilər axışırdı.

Bunlar nizami ordu deyildi.

Bunlar Sultan bəyin əsgərləriydi. Ürəyində yurd ağrısı, qəlbində vətən sevdası olan müdafiəçilər düşmənle döyüşə bir komandan kimi Sultan bəyin əmrini gözləyirdilər.

* * *

...Sultan bəy çadırdan çıxdı. Onun arxasınca Çal Aslan, yüzbaşı Teymur bəy, Ağamməd, Seyir Həmid, Bəhlul Behcət... İzdiham hərəkətə gəldi. Müdafiəçilər silahlarını başları üstə qaldıraraq qışqırdılar:

– Yaşasın Sultan bəy!

Sultan bəyin üzündə məmnun bir ifadə göründü. Yaxınlıqdakı təpənin üstünə qalxdı. Minlərlə göz ona dikildi, minlərlə ürək onun üçün çırpındı. Sanki bu anlarda Canqurtaran dağı da nəfəsini içinə çəkib böyük komandanı dinləməyə hazır oldu.

Sultan bəy hər kəsin eşidə biləcəyi gur səslə dedi:

– Ey Zəngəzurun azman igidləri! Siz aylardan bəridi ki, burda təlim keçirsiniz. Bir ordunun sizə verəcəyi hərbi biliklərə yiyələndiz. İndi savaş vaxtı çatmışdır.

Bizim qarşımızda dayanan, bizə silah qaldıran çulucurq erməni deyil. Bunlar vaxtilə rus ordusunda xidmət etmiş rus və erməni əsgərləridi. Yerli erməniləri öz ətraflarına toplayaraq bizə qanlı savaş açmışlar. Beləliklə, biz müsəlman qanına susamış daşnakların nizami ordusu ilə üz-üzəyik. Atababalarımız qeyrəti, mərdliyi bizə miras qoyublar. Bir də Zəngəzur – bizim doğma anamız da bu savaşda arxamızda olacaq: alınmaz qala olan səngərləri, dağları, daşları ilə.

Sultan bəy nəfəsini dərdi və yenidən davam etdi:

Sultan bəy əlini yuxarı qaldırdı. İzdiham sakitləşdi.

– Biz ağır və çətin bir yola çıxırıq.

– 5. –

Humay səhəngi bulağın gözünə qoyub, əyilmiş qəddini düzəltdi. Sonra çevrilib bir-birinin yanına düzölmüş ağ göbələyə oxşar alaçıqları süzdü. Sağım qurtardığından alaçıqların qarşısında ocaqlar alovlanır, his basmış çaydanlar qaynayır, xörəyin iyi ətrafa yayılırdı. Qəflətən ürəyinə dolan sıxıntı sanki içində şölələnen işığı söndürdü, duyğularını soyuq, qaranlıq gecəyə

bükdü. Ona elə gəldi ki, çadırların arxasında gizlənmiş Kərəmi gördü, onun məkrli, hiyləgər gözlərindəki düşmənçiliyin, qəddarlığın soyuq sazağından üşüdü.

Bu anda Humay hənirti duyub geri çevrildi. Kərəmi qarşısında görüncə, iliklərinə qədər üşüdü, əlini atıb dolu sənəyi bulağın gözündən götürdü. Kərəm cəld tərpenib sənəyi onun əlindən aldı:

- Mən apararam.
- Olmaz. Atamgil görər. Məni tənbeh elərlər.
- Məni ki, tanıyırlar, Humay. Gülsabah xala mənim xətrimi çox istəyir.
- Çünki Gülsabah sən kim olduğunu, hansı ürəklə bura gəldiyini, ən əsası və dəhşətlisi, erməni ürəkli olduğunu bilmir.
- Bilsə, neyniyər? Mənim atamı tanıyırdı ki...
- Bilsə, səni öldürər. Bizdə mərhəmət qoymadız qalsın.
- Mən özümü müsəlman sayıram.

Kərəm sənəyi yerə qoyub obada qaynaşan adamlara baxdı.

– Yadındamı, Humay, həmişə yaz gələndə qonşular yaylağa köçməyə hazırlıq görərdi. Uşaqların gözündə elə bir sevinc olardı ki, paxıllıqdan ürəyim partlayardı. Düşünərdim ki, niyə o yaylağa biz gedə bilmirik, amma siz gedirsiniz.

– Niyə ki, siz də bizimlə yaylağa köçərdiz. Yadından çıxıb? Müsəlmanlar sizdən heç nəyi əsirgəməzdi.

– Bunlar atamın sağlığında idi... O vaxt obada uşaqlarla səslə-küylü günlərimiz, axşamlar qoyun-quzu mələşməsi, sağım vaxtı badyalara tökülən südün şırıltısı, səssizlikdə ay işığı, ocaqların iyi indi də xatirimdədi. Sən mənə düşmən gözü ilə baxma...

Humay əlini hirsə sənəyə atdı, hökmlə dedi:

- Demək, paxıllıq səni bu günə salıb. Çəkil yolumdan.
- Bir şərtlə. Məzahirgil Sultan bəyin dəstəsində döyüşməyə gedir. Məni də götürsünlər, qoy, sənin yolunda ölüm!

* * *

...Məzahir təəccüb qaldı:

– Kərəmi də aparım? Amma o məkrli bir adama oxşayır, Humay. Onun gözlərinə fikir vermisen?

– Anam da onu çox istəyir, – Humay dilini sürüdü, sözləri zorla tələffüz elədi, – o, qoçaq, zirək oğlandı, köməyi dəyər hər halda.

– Yaxşı, xəbər göndər, hazırlaşsın. Dan yeri ağaranda yola çıxacağıq.

– Amma...

– Nə amma? – Məzahir maraq içində soruşdu, – yenə sözün var?

– Məni də apar. Yəni razılıq ver, sizinlə gedim.

– Məni güldürmə, Humay.

– Orda qadınlar da var. Əsgərlərin yeməyini bişirirlər. Bir də savaşa yaralanan əsgərlərin yarasını bağlayırlar. Mən qorxaq deyiləm.

– Zəngəzurdə aslanın erkəyi ilə dişisinə fərq yoxdu. Tavata niyə Kişi Tavat deyirlər? Mərdliyinə, igidliyinə görə. Ermənilər onun kölgəsindən belə, qorxur. Sultan bəyin Tavata xüsusi hörməti, etimadı var.

– Bir-iki dəfə səninlə Canqurtaran dağının ətəklərində təlimlərə getdik, Məzahir. Yadındadı mı, at çapmaqda, sərrast güllə atmaqda sizinlə yarışa girdim. Çal Aslan, yüzbaşı Teymur bəy məni təriflədi.

– Sultan bəy bir dəfə səni gördü, at çapıb, silahdan sərrast atəş açmağın seyr etdi, çox bəyəndi. Sən yanımda olanda mən də rahat oluram, Humay. Yaxşı, get hazırlığını gör.

Kərəm nigarançılıq içində idi. Öz-özündə soruşurdu: bəlkə bu Humay başına corab hörür?

Məzahir yenə lavaşı ikiqat elədi, arasına pendir düzüb əzdi, Humayla qürur duyurmuş kimi, sevgi dolu nəzərlə ona baxdı, dürməkdən bir dişdəm alıb soruşdu:

– Sən də uşaq vaxtı ondan qorxardın, Kərəm? Eşitdiyimə görə, səni də əzişdirib...

Kərəmin Məzahirin sadələvhlüyünə gülməyi tutdu, başını yelləyib başqa söz dedi:

– Mən yaylaqda elə bil başqa Humay gördüm. Sakit, mülayim. Sanki o davakar qız yoxa çıxmışdı. İndiki səbirli, utancaq Humay heç ona oxşamır.

Kərəm yerində qurcalandı. Öz – özünə danışdı, amma dilinin ucunda. “Erməni olduğumu duysalar, məni sağ buraxmazlar, uçurumdan dərəyə atarlar. Yox, Humayın gözünün odunu almışam, qorxudan məni ələ verməz. O da mənim kimi həyəcan, təlaş içindədir...Yaxşı, Sultan bəyi aradan götürdüm... Sonra nə olacaq? Söz yox ki, məni də sağ buraxmazlar... Əslində, Humay mənim üçün təhlükədir. Əgər burda dördünü də öldürsəm, o halda əlim Sultan bəyə yetişməz. Mənim erməni olduğumu tək Humay bilir. Firsət tapıb onu yoxuşdan dərəyə itələsəm... Ən yaxşısı budu...”

Kərəm əynindəki gödəkçəni çıxarıb yəhərin üstə atdı. Çevrilib bulaq başına – Humaya baxdı. Qız süfrəni yığışdırırdı. Kərəm öfkəsindən yerində qərar tuta bilmədi, iri sal daşı dərəyə yuvarlatdı: “Ən yaxşısı gecədi, itələyib uçurumdan salaram...”

Məzahir göy otluğa uzandı, gözünü yumub yorğun səslə dedi:

– Bir az dincələk, ayaqlarımızın ağrısı keçsin, atlınaq.

Humay söyüdlərin arxasına keçdi. Kərəm uçurumun qırağında dayanmışdı. Diqqətlə ətrafı seyr edirdi. Amma çox güman ki, əndişə, qorxu içində planlar cızır, bəlkə də elə bu anda geri qayıtmaq, onları qətlə yetirmək, sonra da bu yerlərdən qaçıb getməyi düşünürdü. Bəlkə də Sultan bəylə necə görüşəcəyini xəyalına gətirirdi. Humay asta-asta, səs salmadan, bu gizli canavarı hürkətmədən gəlib onun arxasında dayandı. Karen öz ələmindəydi. Humayın əlində silah bir addımlıqda dayandığını duymadı. Humay hiddətlə dodaqlarını bir-birinə sıxdı: “Karen... elə bilirsən ki, səni Sultan bəyin hüzuruna aparacağıq. Sadələvh erməni... Hardan ağılına gəldi ki, Zəngəzur qızları qorxaq, biqeyrətdi?” Tüfəngi üzünə götürdü, gözünü qıyıb sərrast nişan aldı. Güllə açıldı, Karen qışqırmağa da macal tapmadı, üzüstə aşağı getdi.

Qəfil güllə səsi uzaqlarda əks-səda verdi. Məzahirgil dəli kimi yerlərindən qalxdılar, tufənglərini götürüb söyüdlüyə tərəf cumdular. Məzahir təlaş içində qışqırdı:

– Humay... Humay... hardasan, sağsan? Cavab ver.

Humay arxadan sakitcə cavab verdi:

– Təlaşa düşməyin, güllə atan mən idim.

Məzahir qıza sarı qaçdı, tufəngi əlindən aldı. Keçirdiyi həyəcandanmı, ya nədənsə Humay titrəyirdi. Sifəti avazıymışdı, gülümsəmək istəyirdi, amma bacarmırdı, ancaq ağlamaq istəyirdi. Məzahir qızı silkələdi:

– Niyə öldürdün, Kərəmi? Sənə sözmü dedi?

Adəmlə Məcid uçurumdan aşağı baxdılar. Elə bil bu dünyada bu adda adam yox imiş, aşağıda qalın kolluqdan başqa heç nə görünmürdü.

– Onu niyə vurdun, Humay? Köhnə qonşunuz idi, onu dəstəyə götürmək üçün yalvarırdın...

– O, erməniydi, qatı daşnak idi, Adı da Kərəm yox, Karen idi. O, elə bildi ki, mən bu adı unutmuşam. Atası Kərəm çağırırdı, anası Karen. Bunu gizli saxlamaq üçün məni hədələyirdi. Dediyyə görə, kənarada adamları varmış. Əgər mən onu elə versəydim, o adamlar obanı yandırıb hamını qətlə yetirərdilər, bəlkə də diri-diri yandırardılar. – Humay sal daşın üstə oturdu, dizlərinin üstə qoyduğu əlləri, səsi titrəyirdi. – Karenin atası doğrudan da müsəlman idi. Sonra kişi öldü, anası erməni qohumlarının yanına getdi. O, yaylağa tapşırıqla gəlmişdi, Sultan bəyin etimadını qazanmaq, ona yaxın olmaq üçün gəlmişdi. Sultan bəyi aradan götürəcəkdə... Nə bilim, hardansa öyrənmişdi ki, biz – yeni köhnə qonşular da burdadı. Guya məni istədiyyə görə...

Məzahir əlini dizinə çırpıb dişlərini qıcadı:

– Bəs bunu mənə niyə demədin?

– Desəydim, hamımız üçün təhlükə yaradardım. Gizli qalmalıydı. Bir də vaxt gələndə onu özüm aradan götürməyi düşündüm.

– Sən buna görəmi məndən uzaq gəzirdin?

– Buna görə. Kimsəyə zaval gəlməsini istəmirdim. O, məni qorxu içində saxladığını zənn etdi və arxayınlaşdı.

Adəm heyrət içində başını buladı və ucadan dedi:

– Vallah, halal olsun bizim qızlara.

Karenin gödəkçəsini atın üstündən götürüb atmaq istəyəndə Məcidin əli bükülüyə toxundu:

– Burda nəyə var? – Bükülünü açdı, qızıllar yerə səpələndi: – Bunu neynirmiş daşnak it oğlu?

– Bəlkə mükafat veriblər?

– Erməni malıdı, at getsin. – Məzahir üzünü çevirdi.

– Başın xarab olub, Məzahir? Qızılı da atarlar? Bizimkilərin malıdı, taldanda yığıblar.

– Neynəmək fikrindəsiz? – Məzahir yenə acıqla soruşdu.

– Sultan bəyə təhvil verək. Silah alsınlar. Bu dəqiqə bizə silah hava, su kimi lazımdı.

– Ağıllı fikirdi.

Sonra dördü də atlandı. Arxalarınca Karenin atı gəlirdi. Sanki yükü üstündən götürülmüş at yüngülləşmiş halda atlıların arxasınca gedirdi...

* * *

May, 1917-ci il

Dağlar yazla görüşürdü. Lalənin al yanağında, çəmənlərin şəh damlasında, bulaqların gurlaşan səsində, çayların dəli harayında dağların sanki özünə bənzəyən sərt yazı gəlirdi. Qışın qarlı-çovğunlu havasından yorulub bir yaz hənirinə gözünü açan torpaq elə bil insan kimi yaza bəslədiyi könül duyğularını sevə-sevə biruzə verirdi. Yazın günəşi də ayrı havadaydı. Oyanmış torpağı sanki körpə kimi bağına basırdı, isidirdi, gülünü-çiçəyini düzlərə, dərə-təpələrə səpirdi.

Amma builki yazdan savaşa iyi gəlirdi... Bəlkə də ona görə göylərdə qara buludlar, dağlarda çən-duman çəkilmirdi.

...Çadırların qarşısında yandırılmış ocaqların alovu gecənin qaranlığında küləkdə yellənən al bayraq kimi idi. Müdafiəçilər ocağın ətrafına yığışmışdı. Ağamməd də çadırdan çıxdı. Yaxınlıqdakı ocağın alovunda onun silahdaşları – Mahmud, Kərəm, Məhi, Qəhrəman, Məmməd, Qara Hüseyn, Cəbrayıl, Pənah Hüseynov, Həsi, Qaraş, Baloğlan, Cavad görünürdü. Sanki bu anlarda bu ocaqdan kənarında heç nə yoxuydu: nə daşnakların açdığı ölüm-dirim savaşı, nə atılan güllələr, nə işə düşən baltalar, nə də viran qalan kəndlər vardı. Hər kəsin gözü Mahmudun ağızındaydı. Qoyun dərisindən aşılınmış kürkünü çiyinə salmış Mahmud sanki dünyanın dərd-sərinə arxa çevirmişdi. Bu sazaqlı yaz gecəsində bəməzə söhbətləri hər kəsin içində korun-korun yanan, sıxıntını çıxarırdı, duyğulara cəngi havası qatırdı:

Malıbəyli Zaman ulduzlu göylərə baxdı, qara buludlar dağların arxasına tərəf sanki qara tüstü kimi axıb gedirdi. Dərindən nəfəs alıb əllərini ocağa tutdu:

Sükutu Mahmud pozdu:

–Elə bilirəm ki, gözümü yuman kimi ermənilər başımızın üstünü alacaqlar. Onlar gecə-gündüz yatmırlar. Qaragöl yaylağına, Qazi gölünün ətrafına silah-sursat daşınır. Döyüş planımız məlumdur. Bunu hamınız bilirsiniz. Biz hərəkət edən kimi Bayandur dərəsində toplananlar da yola çıxacaq. Bu yerlər bizi qoruyan daş səngərlərdir. Bu yerlərə nabeləd olan ermənilər mütləq bu keçidlərdə görünməlidir. Başqa yol yoxdur. Elə ki, erməninin başı göründü, atəşə tutun. Bu zaman Seyid Həmidin dəstəsi arxadan özünü yetirəcək. Mühasirəyə düşən daşnaklar bu yerlərdə öz məzarlarını tapacaq.

– Qazi gölünün əlimizdə olması ermənilərin Qaragöl yaylağına dayanmadan qüvvə göndərməsinin qarşısını alacaq, – Məhin dedi.

Müdafiəçilər atları yəhərleyəndə artıq göylərdə ulduzlar əriyib getmişdi...

* * *

9 may 1917-ci il

Çınqıllı dağının ətəyində düşərgə salmış müdafiəçilərə şam yeməyindən sonra dincəlmək əmri verildi. Hücüm saat 4-də, səhərə yaxın başlayacaqdı. Lakin kimsənin yuxusu gəlmədi. Hər kəsdə bir narahatlıq, nigarançılıq, döyüşqabağı həyəcan vardı. Müdafiəçilər Aşıq Abbasın başına topladı. Aşıq sazı götürdü. Barmaqlarını sazın simlərinə toxundurdu. Sanki bu anlarda içindəki təlatümlü duyğuları alov kimi simlərin üstə tökdü. Aşıq Abbas yerində otura bilmədi. Meydan genişləndi. Şalvarının balaqlarını yun corabının içinə qoymuş, ayağına geydiyi çarığın bağları ilə möhkəm çəkib bağlamış aşıq meydanda, sazı sinəsində var-gəl etdi. Qaranlıq gecədə düşmənlə üz-üzə olduqları bir vaxtda Aşıq Abbasın döyüşə, qanlı savaşa ruhlandırان səsi bir “Cəngi” havasitək coşub daşdı.

Aşıq dayandı, nəfəsini dərdi və əlini uzaq dağlara sarı tutdu:

– Qadasın aldığı, başına döndüyüm bu dağlar ancaq bizim dildə danışır. Özgə dil bilmir bu dağlar. Qaniçən ermənilər Zəngəzurun növrağını pozurlar. Bizim bu dağlara, yaylaqlara göz dikirlər. Sarı Aşıq elə bil bizim bu günümüzü görüb.

Mən aşıq, oda para,
Ay doğdu, o da para,
Varmı bir odu sönmüş,
Canımdan od apara.

Saz səsi həzin meh kimi axıb dərələrin qucağına doldu, gül-çiçəyə, məxmər çəmənlərə sığal çəkdi.

...Sultan bəy saatına baxdı. Dördün yarısıydı. Çarıqlarını geyinib iplərini corabın üstündən bərkitdi. Çal Aslan təəccüblə soruşdu:

– Bəy, çarıqları niyə geyindin?

Sultan bəy gülüb başını buladı:

– Mən də sizinlə bərabər döyüşəcəm.

Çal Aslan qorxu içində içini çəkdi:

– Özünü güllədən qoru, bəy.

– Qorxma, Aslan bəy, erməninin gülləsi məni tutmaz.

Sultan bəy çadırdan çıxdı. Qaranlıq dərədə topları gizlətməmiş topçular Sultan bəyin əmrini gözləyirdilər. Müdafiəçilər Çınqıllı dağın ətəyinə səpələndilər. Fişəngin atılmasını gözlədilər.

Sultan bəy döş cibindən kiçik “Quran”ı çıxardı, öpüb gözünün üstə qoydu və əlini uca Tanrıya açdı. Dodağının altında səssizcə dua oxudu, salavat çevirib əlini üzünə çəkdi. Sonra tələsmədən “Quran”ı yenidən döş cibinə qoydu. Çal Aslanın hazır saxladığı fişəngi alıb ipini çəkdi. Bu anda göy üzü bir anlıq işıqlandı. Eyni anda da top atəşi gecənin bəğrini yardı.

* * *

Gülüstan qarı sübh namazını qılıb qurtardı. İlk dualarında gözlərindən yaş axmağa başladı: “İlahi, sən Sultan bəyə, Sultan bəylə birgə silah

götürüb özünü oda-közə atan, bu torpaq, bu millət yolunda canını fəda eliyənlərə gözəgörünməz mələklərini yetir. İlahi, sübhün bu vaxtında anaların etdiyi duaları eşit. Balalarımızı gavurların baltasından, qılıncından qoru. Torpağımızı onların nəfsindən hifz elə. Sultan bəyi qoru, bu millət üçün, bu torpaq üçün qoru...”

Bəhram kişi də qonşu otaqda əlləri Tanrının ətəyində dua eləyirdi. Ürəyi səksəkə içində çırpınan Bəhram kişi sanki dualarını bir içim su kimi döyüşə, savaşa gedən müdafiəçilərin yoluna səpirdi.

...Bu anlarda bütün Zəngəzur torpağı müqəddəs sübh namazının işığında möcüzə göstərəcək dualarla doluydu. Bu dualar Sultan bəyin igidlərinə güc və qüvvət verirdi, yollarını Tanrının müqəddəs işığına bükürdü. Və Tanrının işığına bükülmüş bu yollardan müjdə xəbərlərinin gələcəyinə bir ümid, inam vardı...

* * *

Karo Hambarsumyan dəhşətli bir yuxunun içindəydi: sanki buludsuz, aysız-uldusuz səmada əli qılıncı atlı çapırdı. Göy üzündə ondan başqa kimsə yoxuydu. Atlı qılıncı başının üstündə tutmuşdu, qılıncı yendirdi və sanki zəmi biçirmiş kimi, sağa-sola fırladı. Bu anda ildırımlar, şimşəklər çaxdı. Göy üzü aydınlandı. Açılmış, işıqlanmış səmada ulduzlar səmanın döşünə düzüldü. Sonra göy üzündə yenə ildırım çaxdı, gurultudan qərargahın divarları silkələndi...

Karo yuxudan ayıldı və ona elə gəldi ki, yuxunun qorxunc davamını gördü. Ətraf od tutub

Karonun qorxudanmı, keçirdiyi sarsıntıdanmı dizləri büküldü, torpağın üstündə diz çökdü: ilahi bunlar, bu əsgərlər müsəlman kəndlərini dağıdan, göz qırpmadan insanları qəddarlıqla qətlə yetirən adamlardımı? Bunların hər biri bir cəngavər idi, bir qəhrəman idi. İndi nə olmuş bunlara?

Bu anda Karo Mesropyan (Karonun ən yaxın silahdaşı idi, Zəngəzura birlikdə gəlmişdilər) gözləri qızarıb irilənmiş, saqqallı sifətində qorxunc bir ifadə ilə özünü yetirdi, Karoya tərəf əyilib atəş səslərini batıracaq bir səslə bağırdı:

– Sultan bəy bizi qabaqladı. Silah anbarları yanır.

Bu anda atılan toplardan biri qərargahın üstünə düşdü. Qapqara tüstü ilə birgə göyə toz-duman qalxdı. Ətraf bir anlıq işıqlandı. Yaxındakı ağaclar od aldı.

Karo Mesropyanın gözlərində yaş göründü, çarəsiz halda əlini yellədi və hüznü səslə dedi:

– Komandir, daha gecdir. Hər şey məhv oldu.

– Günahkar bizimkilərdir. Onlar vuruşmağı bacarmadılar.

– Karo, Karocan, biz uduzduq, savaşı uduzduq. Qaragölü işğal edə bilmədik. Geriyə çəkilməliyik. Xinzirəyə, Gorusa.

– Nə geri çəkilmək? Sən satqınsan! – Karo silahı onun gicgahına söykədi, qəzəbdən gözləri az qala hədəqəsindən çıxdı, bu qorxunc gözlərə sanki qan sağıldı. – Biz Sultan bəyə təslimmi olaq? Şərəfsiz, erməni millətinin düşmənləri.

– Komandır, biz uduzmuşuq. Bir azdan Sultan bəyin əsgərləri burda olacaq. Canımızı, sağ qalan əsgərləri qurtarmalıyıq gələcək döyüşlər üçün.

Karo Hambarsumyan çarəsiz halda silah anbarları tərəfə boylandı. Partlayışlar davam edirdi.– Xıznirək kəndinə, yox, Gorus şəhərinə geri çəkilirik, – dedi.

Əsgərlər geri çəkilmək əmrini ağızdan-ağıza bir-birinə ötürdülər.

...Sultan bəyin dəstəsi Dığ kəndinə girəndə artıq səhər idi. Yanmış evlərin tüstüsü duman kimi kəndin başı üstündə dayanıb durmuşdu. Yanmış ağaclardan da xız iyi gəlirdi. Qol-budağı parçalanmış, kösöv kimi qaralmış, kökündən sınıb yerə düşmüş ağaclar, hələ də tüstülənməkdə olan evlər bu yerlərdə qorxunc bir savaşıq getdiyindən xəbər verirdi. Bu qarmaqarışıqın içində qəfildən Aşıq Abbasın zurnaçıları dəstəsinin çaldığı “Cəngi” havası eşidildi.

Əsgərlərin yorğun gözlərində sevinc qaynayırdı. Düşməne ilk zərbə vurulmuşdu. Çal Aslan Sultan bəyə yaxınlaşdı. Onun gözləri gülürdü:

– Bəy, – dedi, – Ağammədin dəstəsi Qazi gölünü ələ keçirdi. Bir ermənini də ora yaxın düşməyə qoymadı. Qazi gölü bizim əlimizdədi. Bu müjdəni sizə verim, – dedi.

Sultan bəy sevindi, məmnun halda əlini bıçqlarına çəkdi.

– Bu, zəfərlərin başlanğıcıdır, Aslan bəy.

Bu anda Xanalı ilə Seyid Həmid özlərini yetirdilər:

– Sultan bəy, xeyli əsir alınıb. Əmrinizi gözləyirik.

– Tövlələrdəki mal-qaranı çıxarın, yerinə əsirləri doldurun. Mal-qaranı isə Qaragöl yaylağına aparsınlar.

– Oldu, bəy.

– Ağammədin Minkənd alayı bizimkilərlə birləşib Xıznirək kəndini mühasirəyə alsınlar.

– Kəşfiyyətçilərin gətirdiyi məlumata görə, Karo Hambarsumyan başının dəstəsi ilə Gorusa qaçıb.

Sultan bəy güldü:

– Əlimizdən hara qaçacaq ki? Topları Gorusun qaşında yerləşdirin. Bir neçə top atıldıktan sonra şəhər qarışacaq. Ermənilər gizlənməyə yer axtaracaq.

...Topçular topları Gorus şəhərinin qaşında yerləşdirdilər. Şəhəri iki yerə bölən Bazarçay günəşin altında parıltılı dalğalarla axıb gedirdi. Küçələr adamsız kimi görünürdü. Topçu Əhlimanın gözləməyə səbri çatmadı. İlk atəş şəhərin kənarındakı tikililəri dağıtdı. Alovqarışıq binalar göyə sovruldu. Əhliman ikinci topu atdı və şəhər fəryad içində çalxandı.

...Ağammədin Minkənd alayının əsgərləri Xıznirək kəndini mühasirəyə aldılar.

Ağamməd çadırdan çıxanda Xanalı ilə üz-üzə gəldi. Xanalının gözləri bic-bic gülürdü:

– Komandır, – dedi, – bir əsir gətirmişəm. Ağacların arxasında sizin çadırı gizlicə izlərkən tutdum.

– İçəri gətir, görək kimdi?

Əsirlə üzbəüz oturdu. Bu, yaşlı, üzünü saqqal basmış bir kişiydi. Başını qaldırıb komandirin üzünə baxmağa elə bil ürək eləməirdi. Əllərini dizlərinin üstə qoyub fağır, günahsız adamlar kimi büzüşmüşdü.

Ağamməd qaşqabaqlı soruşdu:

– Xinzirəkdənsən?

– Yox, Yerevandan.

– Burdakı ermənilərə köməyə gəlmisən?

– Allah şahiddir ki, bir müsəlmana da güllə atmadım.

– Bəs nə ilə döyüştün? Balta, ya xəncərlə?

Əsirin gözlərində yalvarışlı baxışlar göz yaşına döndü:

– Mənim günahım yoxdu.

– Bəs burda nə qələt eləyirsən?

– Heç özüm də bilmirəm. Bir də baxdım ki, savaşın ortasındaayam.

– Hə, demək səni şeytanlar gətirib.

– Nə istəyirsiniz, deyim, məndə yaxşı məlumatlar var. Karo Sultan bəyin yaylağına – Çalbayıra bir nəfər erməni göndərib. Onu aradan götürmək üçün. Aranızda düşmən var. Sayıq olun.

– Sonra?

– Andronikin Zəngəzura gəlişi gözlənilir.

– Sonra?

– Karo Hambarsumyan Yerevandan durmadan canlı qüvvə və silah yardımını alır. Hazırda yeni dəstələr çoxlu silah-sursatla Sisiana daxil olub.

– Sisiana? – Ağamməd fikrə getdi, – onlar Qaragölün işğalı üçün ermənilərə kömək edəcək.

Ağamməd Xanalını çağırdı:

– Bu əsir bir məlumat verdi. Bu məlumatın yoxlanmasını istəyirəm.

– Baş üstə, komandır! – Xanalı tapşırığı yerinə yetirməyə getdi.

– Karo Hambarsumyan indi hardadı?

– Məzhəb haqqı, onun yerini kimse bilmir.

Ağamməd otaqdan çıxdı. Əsiri apardılar.

...Axşam Sultan bəyin müdafiəçiləri Qaragöldən bir cəngavər hünəri ilə qayıtdılar. Müdafiəçilər bir-birini qucaqlayır, ağlayır, silahlarını başları üstə qaldıraraq bu tarixi zəfəri sanki Zəngəzur dağlarına, çöllərə, düzlərə, yanmış evlərə, qəlbi dağlanmış, ürəyi parçalanmış insanlara yetirirdi:

– Ey tərəkəmə elləri, yaylaqlara düşmən ayaq basa bilmədi. Köçünüzü dağlara sürün, obalarınızı yaylaqlara köçürün. Bu dağlar təkrar sizi qoynuna alsın, Qaragöl gölləri başınızın tacı olsun. Qaragöl zəfəri bitməyəcək, nə qədər ki, bu torpağın igidləri at belindədi, nə qədər ki, Sultan bəyin atının kişnərtisi bu dağlardadı, Zəngəzura zaval yoxdu...